

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ ТҮҮХ, АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

“XVII ЗУУНЫ МОНГОЛЫН ХОТУУД” ТӨСӨЛ

ТӨВ АЙМГИЙН ЭРДЭНЭ СУМЫН НУТАГ ДАХЬ САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТУУРТ ЯВУУЛСАН

Археологийн малтлага судалгааны ажлын тайлан

Төслийн гүйцэтгэгч:

С.Чулуун – Sc.доктор, профессор, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал
Ч.Энхтуул – магистр, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Дундад зууны судалгааны салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан
Н.Нандинцэцэг- магистр, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Археологийн төвийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, сэргээн засварлагч

Санхүүжүүлэгч
байгууллага:

Нийслэлийн Засаг Даргын Тамгын газар

Захиалагч байгууллага:

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын яам

Тайлан өмчлөгч:

Түүх, археологийн хүрээлэн.
13343 Улаанбаатар, Жуковын гудамж-77
ШУА-ийн нэгдсэн I байр
Утас: 458305/455028
Цахим шуудан: info@history.mas.ac.mn

**УЛААНБААТАР
2017**

Бүртгэлийн дугаар

Нууцын зэрэглэл: . . .

Гэрээний дугаар: . . .

ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ ТҮҮХ, АРХЕОЛОГИЙН ХҮРЭЭЛЭН

“XVII ЗУУНЫ МОНГОЛЫН ХОТУУД” ТӨСӨЛ ТӨВ АЙМГИЙН ЭРДЭНЭ СУМЫН НУТАГ ДАХЬ САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТУУРЬТ ЯВУУЛСАН

Археологийн малтлага судалгааны ажлын тайлан

Төслийн гүйцэтгэгч:

С.Чулуун – доктор, профессор, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал
Ч.Энхтуул – магистр, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Дундад зууны судалгааны салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан
Н.Нандинцэцэг- магистр, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Археологийн төвийн эрдэм шинжилгээний ажилтан, сэргээн засварлагч

Гар зургийг зурсан:

Б.Батцоож - магистр, Түүх, археологийн хүрээлэнгийн Угсаатан судлалын салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан

Санхүүжүүлэгч
байгууллага:

Нийслэлийн Засаг Даргын Тамгын газар

Захиалагч байгууллага:

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын яам

Тайлан өмчлөгч:

Түүх, археологийн хүрээлэн.
13343 Улаанбаатар, Жуковын гудамж-77
ШУА-ийн нэгдсэн I байр
Утас: 458305/455028
Цахим шуудан: info@history.mas.ac.mn

**УЛААНБААТАР
2017**

АГУУЛГА

1. УДИРТГАЛ.....	5
2. САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТУХАЙ ТҮҮХЭН МЭДЭЭЛЭЛ	6
3. САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ.....	7
ХИЙДИЙН ГАЗАР ЗҮЙН БАЙРШИЛ.....	10
САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТОДОРХОЙЛОЛТ	11
4. АЖЛЫН ЯВЦ.....	14
МАЛТЛАГА СУДАЛГАА	14
МАЛТЛАГА 17.....	15
МАЛТЛАГА 18.....	34
ХАЙГУУЛ СУДАЛГАА.....	39
5. МАЛТЛАГА СУДАЛГААГААР ИЛЭРСЭН АРХЕОЛОГИЙН ОЛДВОРЫГ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАСАН АЖЛЫН ҮР ДҮН.....	40
6. ДҮГНЭЛТ.....	46
7. НОМ ЗҮЙ.....	48
ХАВСРАЛТ №1. ОЛДВОРЫН ГЭРЭЛ ЗУРАГ.....	49
ХАВСРАЛТ №2. МАЛТЛАГЫН ЯВЦЫН ГЭРЭЛ ЗУРАГ	63

**ТӨВ АЙМГИЙН ЭРДЭНЭ СУМЫН НУТАГ САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТУУРТ
АЖИЛЛАХ 2017 ОНЫ ХЭЭРИЙН ШИНЖИЛГЭЭНИЙ АЖЛЫН УДИРДАМЖ**

2017оны 2 дугаар сарын 27

Үндэслэл: Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг Хийдийн сарьдаг ууланд буй “Сарьдагийн хийд” хэмээн нэрлэгдсэн суурингийн туурийг судлаачид Халхын Өндөр гэнээн Занабазар 1654 оноос 1680 оны хооронд бүтээн байгуулсан Халхын шарын шашын томоохон төвийн нэг Рибогэжайганданшадублин (Төгс баясгалант Номын Их хүрээ) хийд мөн хэмээн үздэг билээ. Энэхүү туурь байгалийн хүчин зүйлийн нөлөөгөөр дурсгалын хадгалалт, хамгаалалтын байдал эрсдэлд учирсаар байна. Тиймээс уг хийдийн бүтэц, зохион байгуулалт, онцлогийг нарийвчлан тогтоох археологийн судалгаа хийх шаардлагатай байна.

Зорилго: 2017 оны хээрийн шинжилгээний ажлын хүрээнд Сарьдагийн хийдийн бүтэц, зохион байгуулалтыг нарийвчлан тогтоох, хамрах хүрээг тодорхойлох зорилготой судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэн гүйцэтгэнэ. Малтлагыг цогчин дуганы зүүн хойно байрлах барилга №6 хэмээн дугаарласан тууринд нарийвчлан археологийн малтлага судалгаа явуулж, түүний бүтэц зохион байгуулалтыг тогтооно. Хийдийн орчмоор хайгуул судалгаа явуулахаас гадна хийдийг хамгаалсан хашааг сайжруулах, Сарьдагийн хийд хүрэх явган аялалын замын саадыг засаж янзлах болно.

Газарзүйн байршил: Төв аймгийн Эрдэнэ сум. Солбилцол: N48 27 45.3, E107 59 40.3

Судлагдсан байдал: Тус хийдийн туурийг анх 1915-1916 онд П.А.Виттегээр удирдуулсан Оросын шинжилгээний анги шинжин үзсэнээс хойш 1923 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс судлаачид томилон танилцуулжээ. 1995 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, Төв аймгийн ОНС музейн хамтарсан шинжилгээний анги тус газарт археологийн дэвсгэр зураг үйлдэж, зарим газар сорилтын малталт хийсэн байна. 2013-оос хойш ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал, профессор С.Чулуун удирдаж буй “XVII зууны монголын хотууд” төслийн хүрээнд Сарьдагийн хийдийн тууринд нийтдээ 4 удаа 14 хоногоос 3 сар хүртэл малтлага судалгаа хийв. Судалгааны ажлын хүрээнд 2013-2016 онд хийдийн дэвсгэр зургийг шинэчлэн үйлдэж, нийт 16 хэсэгт малтлага хийв. 2013 онд Сарьдагийн хийдийн туурьт бага хэмжээний малтлага хийж шавар бурхны хагархай, барилгын материал зэргийг илрүүлэн олсон байдаг. 2014 онд хийдийн төвд байрлах Цогчин дуганы хоймрын зүүн талд малтлага хийж олон тооны язгуурын таван бурхан, том бурхны шүншигээс тухайн үеийн цэргийн бүрэн хэрэглэл болох дуулга, хуяг, илд, цахиур гар буу болон тулга, тогоо, цом шаазан зэргийг илрүүлсэн байна. Мөн хоймор хэсгийн зүүн буланд байрлах асар том хэмжээний шавар бурхан, түүний урд талд 3м орчим өндөр 5

ширхэг босоо байдалтай шавар бурхны үлдэгдэл зэргийг илрүүлсэн байна. 2013, 2014 оны малтлага судалгааны үр дүнг танилцуулж 2015 оны хавар Өндөр гэгээн Занабазарын мэндэлсний 380 жилийн ойд зориулан малтлагаар илрүүлэн олсон зарим олдворуудаар тусгай үзэсгэлэнг нэг сарын хугацаатай гаргасан байна. Мөн түүнд зориулсан танилцуулга каталоги хэвлүүлсэн. 2015 оны судалгаагаар цогчин дуганд нэлээд дорвитой малтлага судалгаа хийж дуганы бүтэц зохион байгуулалтыг тодруулж болохуйц мэдээлэл цуглуулсан бөгөөд 2014 онд илэрсэн шүншигтэй ойролцоо олдвор илэрсэн байна. Гэхдээ 2015 онд илэрсэн шүншиг нь хийцийн хувьд уран нарийн аж. Тухайлбал тулга нь 6 хөлтэй, илдний балтага зэрэг нь хээ угалзаар чимэглэсэн байна. Эдгээрээс гадна ясаар хийсэн нарны цаг, Их Моголын үеийн мөнгөн зоос илэрсэн нь тухайн үеийн гадаад харилцаа ямар өргөн хүрээтэй байсныг гэрчлэх аж. Мөн дуганыг хүрээлсэн чулуун хэрэм хашааны урд талын хаалгыг малтахад сонирхолтой бүтэц зохион байгуулалт илэрсэн байдаг. 2016 онд цогчин дуганы хэрмийн зүүн хойд буланд залган байрлах барилга №6 хэмээн дугаарласан тууринд малтлага хийхэд 185 см урт, 110 см өргөн зүүн талын хаалганы хүрээндээ монгол төмөр цоож өлгөөстэй түвэд хийцийн модон хаалга, гэрийн тоононы хэлбэр бүхий модон эдлэл илэрсэн бөгөөд талбайн голд хоорондоо 2,8 м зайтай ёроолоос дээш нарийсан дөрвөлжин багана 2, түүний дээр байрлах даацын даралтны хүчийг тараах зориулалт бүхий их нум, яс мод буюу дам нуруу болон хэд хэдэн төрлийн барилгын модон чимэглэлээр давхарлан хучсан зохион байгууламжтай түвэд загварын барилгын багананы чимэглэлүүд тус тус илрэв. Мөн суварга №3.-т малтлага судалгаа явуулан барилгын зохион байгуулалтыг тодруулсан болно.

Экспедицийн бүрэлдэхүүн: Төслийн удирдагч, доктор, проф С.Чулуун, багийн ахлагч Ч.Энхтуул, эша Ц.Гүнчин-Иш, Б.Батцоож, Б.Батболд, Б.Мөнхбилгүүн, Д.Ананд, У.Пүрэвжав, С.Өлзийсайхан, М.Энхбаатар, болон туслах ажилчин 20 нийт 30 хүний бүрэлдэхүүнтэй.

Санхүүжилт: Нийслэлийн Засаг Даргын Тамгын газар

Хугацаа: 2017.06.01-07.31 /60 хоног/

Маршрут: Улаанбаатар-Төв аймгийн Эрдэнэ сум-Юдэгийн даваа-Хийдийн сарьдаг-Юдэгийн даваа-Төв аймгийн Эрдэнэ сум- Улаанбаатар

Судалгааны урьдчилсан үр дүн: Сарьдагийн хийдийн зохион байгуулалт ба барилга архитектурын онцлог шинжийг бүрэн тодорхойлох бүтэц зохион байгуулалалтын үлдэц, олдвор хэрэглэгдэхүүн шинээр илрүүлнэ. Занабазарын хийцийн урлагийн хосгүй бүтээлүүд малтлагаар цөөнгүй илэрсэн ба цаашдын судалгаагаар улам нэмэгдэх боломжтой.

Удирдамж боловсруулсан:

Ч.Энхтуул /ЭША/

1. УДИРТГАЛ

“XVII зууны монголын хотууд” төслийн хүрээнд Төв аймгийн Эрдэнэ сумын Хийдийн Сарьдаг уулнаа орших Халхын анхдугаар Богд Өндөр Гэгээн Занабазарын байгуулсан (1654-1680) Сарьдагийн хийд /Төгс баясгалант Номын их хүрээ буюу Рибогэжайганданшадублин/-ийн туурийг нарийвчлан шинжлэх малтлага судалгааны ажлыг 5 дахь жилдээ гүйцэтгэж байна.

2013-оос хойш ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал, профессор С.Чулуун удирдаж буй судалгааны ажлын хүрээнд 2013-2017 онд хээрийн судалгааны анги хийдийн дэвсгэр зургийг шинэчлэн үйлдэж, нийт 18 хэсэгт малтлага хийв.

Цогчин дуганы хоймор хэсэгт 2014, 2015 онд гол судалгааг явуулсан бөгөөд судалгааны үр дүнд цогчин дуганы хоймор хэсгээс язгуурын таван бурхан 3000 орчим, мөн шавраар бүтээсэн том хэмжээний бурхад 10 илрээд байна.

2017 оны малтлага 6 дугаар сарын 24-нөөс 7 дугаар сарын 28-ны өдөр хүртэл 30 хоног, 13 хүний бүрэлдэхүүнтэй ажилласан байна. Тус төслийг Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал доктор С.Чулуун ахлан ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн ЭША Ч.Энхтуул, Н.Нандинцэцэг, Б.Батболд, Б.Батцоож, Б.Батболд, Н.Гонгоржав, Б.Мөнхбилгүүн, М.Энхбаатар, У.Пүрэвжав, Л.Алтантуяа болон Богд хааны ордон музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан Ц.Гүнчин-Иш, туслах ажилтан Ц.Өнөрбаяр нарын бүрэлдэхүүнтэй судалгааны баг оролцов (гэрэл зураг №43-44).

Сарьдагийн хийд рүү судлаачдыг хүргэхэд бартаат замын туулах чадвар сайтай автомашин хэрэгцээтэй тул Зэвсэгт хүчний 16 дугаар ангийн орлогч Л.Ганболдоор ахлуулсан жолоочийн баг Урал маркийн 1 автомашин, Юнимог маркийн ачааны машин 1 нийт 2 машинаар хүргэв.

Тус оны хээрийн шинжилгээний ажлын хүрээнд Сарьдагийн хийдийн бүтэц, зохион байгуулалтыг нарийвчлан тогтоох, хамрах хүрээг тодорхойлох зорилгоор тус малтлагын ажлыг эхлүүлсэн бөгөөд цогчин дуганы зүүн хойд буланд залган байрлах барилга №6 хэмээн дугаарласан тууринд, болон суварга №3-т нарийвчлан малтлага судалгааг явуулсан болно.

Мөн 9 дүгээр сарын 3-наас 9 дүгээр сарын 7-ны өдөр хүртэл 5 хоног, 4 хүний бүрэлдэхүүнтэй хайгуул судалгааны ажил гүйцэтгэв. Тус хайгуул судалгааг Түүх,

археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан доктор С. Өлзийбаяр ахлан ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн ЭША Ч.Энхтуул, У.Пүрэвжав, Богдын музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан Ц.Гүнчин-Иш нар ажиллав (гэрэл зураг №45).

2. САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТУХАЙ ТҮҮХЭН МЭДЭЭЛЭЛ

Энэхүү хийдийн тухай анхны мэдээ нь “Богд Жибзундамбын анхны төрлийн нэр оршивой” хэмээх монгол сурвалжид

“Эеэр засагчийн арван нэгдүгээр он хөх морин жил /1654/ Богд Жибзундамбын гэгээнтэн Халхын газарт Хэнтий уулын өвөрт шарын шажныг бадруулах Рибогэжай-ганданшаддублин (*ribogejaiyangdanšaddubling*) хэмээх Номын Их Хүрээ байгуулав”¹ гэж анх тэмдэглэсэн байдаг.

Энд тэмдэглэгдсэн Хэнтий уулын өвөрт байгуулсан хийд чухам хаана вэ? гэсэн таамаг судлаачдын сонирхолыг өнөөдөр хүртэл татсаар байв. Дээрх модон морин жил нь 1654 он болно. Түүнийг батлах архивын баримтад “*Анх шашин дэлгэрүүлж модон морин жил /1654/ цогчин хурал байгуулсан эдүгээ 219 жил болжээ*” хэмээн тэмдэглэснээс үзвэл хожмын Их хүрээ буюу Хутагтын өргөө байгуулагдсан оныг 1654 оноос эхлэн тоолдог байжээ. Занабазар хутагтын байгуулсан *Рибогэжай-ганданшаддублин хэмээх Номын Их Хүрээ* хаана байсан, хожмын ямар хийд болох тухай нарийн мэдээлэл байхгүй. Өндөр гэгээний намтарт тэмдэглэснээс үзвэл тус хийдийг тухайн үеийн Монголчуудын дотоодын дайн самууны хөлд сүйдсэн болохыг тодорхой тэмдэглэжээ. Түүнд бичсэнээр:

“Намжүн хэмээх шороон луу /1689/ жилийн хоёрдугаар сард Бошигт өөрийн орноос цэрэг хөдөлгөж Халхын баруун гарын элжигин хэмээгчийн хоёр хөсгийг дарав. Тэндээс улмаар олон халхчуудын дунд орж ирээд түүний /Галдан бошигтыг хэлж буй С.Ч/ омог хүч нь дэлгэрснээр халхчууд цөм дүрвэж зугтав. Эрдэнэ зуу тэргүүтэн сүм хийдийг сүйтгэж заримын бурхан шүтээнийг

¹ *boyda jibjundamba blam-a-yin anyqan töröl-ün ner-e oruṣibai. orun dačang anyqan bayıyuluysan-yı bičigsen buyan-ıyar burqan-u šajın ön-e egürıde orusıqu boltuıai.* Монгол Улсын Нийтийн Номын сан. Гар бичмэлийн хөмрөг. 28/96. т.12.

эвдэн бусниулав. Мөнхүү Богдын суух хүрээний их бага бурхан шүтээнийг болон Рибогэжаганданшадувлин хийдийг бүхэлд нь эвдэн сүйтгэх зэрэг зохисгүй үйлсийг ихэд үйлдэв”² гэжээ.

Мөн 1689 оны үед Галдан бошигтын цэрэг Хэрлэн голыг гаталж Занабазар, Түшээт хаан нарыг хайж буй тухай Орост бичсэн захидлаас тодруулж болно³. Дээрх мэдээнүүдээс үзвэл Занабазарын байгуулсан *Рибогэжаганданшадувлин* хийд нь 1654 оны үед баригдаж эхлээд 1680-аад оны төгсгөл үед дотоодын дайны хөлд сүйдэж устсан байна. Тэр үеэс хойш дахин хурал номыг сэргээлгүй орхисон болох нь тодорхой байна.

3. САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Уг хийдийн туурийг анх 1915 онд Оросын судлаач А.С.Козины удирдсан шинжилгээний ангийн нэг хэсэг Хэнтийн уулсаар явахдаа анх Сарьдагийн хийдийн туурийг үзэж танилцжээ. Түүний дараа Судар бичгийн хүрээлэнгийн 1922 оны 5 сарын 23-ны 6-р удаагийн хурлын тогтоолын хоёрдугаар зүйлд:

“Харъяат хүрээлэнгийн гишүүн бөгөөд хавсарсан нарийн бичгийн дарга Бат-Очир зураг үйлдэх эрдэмтэн Орос [В.И] Лисовский, бага орчуулагч Буриад Дорж нарыг хөлсний морь тэрэг хөлслүүлэн илгээж Сарьдагийн эвдэрхий хийдийн зэрэг газар явж зураг хэмжээ зэргийг бүдүүвчлэн авахуулах ба янз байдлыг байцаан үзүүлэх жич бас элдэв ургамал бодисын зэрэг зүйлийг шинжээр гаргах явдлыг хэлэлцэн тогтов”⁴ гэжээ.

Уг тогтоолын дагуу томилогдсон багийнхан нэг сарын дараа хээрийн ажилдаа гарах болжээ. Хээрийн судалгаанд гарахын тулд нэлээд бэлтгэл хангаж, хамгаалах цэрэг, буу зэрэг зүйлсийг бэлтгэн явжээ. Тэд хэрхэн бэлтгэлээ базаасан тухай Судар бичгийн хүрээлэнгийн баримтад

“эдүгээ манай хүрээлэнгээс гишүүн түшмэл Бат-Очир зураг үйлдэгч орос Лисовский, орчуулагч бичээч Буриад Дорж, жич зэвсэг бүхий цэрэг нэг, морь мал хадгалах хүн нэг, бие хамгаалах буу хоёр, уналга ачлагын морь тав,

² Өндөр гэгээний намтарууд оршвой. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ш.Бира, Ш.Сонинбаяр, Д.Дашбадрах. 1995. Улаанбаатар, тал.15.

³ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. Иркутская приказная изба, 1121. оп. 1. д.№ 202, л 16.

⁴ Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив. [МУҮТА]. ф.23, д.1, хн.3, Монгол бичгээр, гар бичмэл, эх.

морин тэрэг нэг, барих майхан нэгийг хэрэглүүлэн Дархан чин ван Пунцагцэрэнгийн хошууны нутаг Сарьдагийн хийд нэртэй эвдэрхий хийдийн газрыг бүдүүвчлэн шинжлэн үзүүлэхээр илгээе хэмээн гуйн мэдүүлье”⁵

гэж Засгийн газарт мэдэгджээ.

Үүний үр дүнд тэд Хан Хэнтийн нуруунд орших Сарьдагийн хийдийн туурьт хүрч танилцжээ. Харин Лисовский нар уг туурийг үзээд Занабазарын хот биш Чингис хааны үеийн хотыг оллоо хэмээн МОНТА хэмээх сэтгүүлд нийтлүүлсэн мэдээ буй. Үүнээс хойш уг туурийг малтан судалсан зүйл гаралгүй 1990 онтой золгосон юм. Монгол улсад шашны асуудлыг чөлөөтэй ярилцах болсон үед Төв аймгийн орон нутгийн музейгээс санаачлан ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнд санал тавьж мэргэжлийн археологич оролцуулан тус хийдийн туурьтай очиж танилцжээ⁶.

2013 оноос эхлэн ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн захирал профессор С.Чулуун удирдаж буй “XVII зууны монголын хотууд” төслийн хүрээнд Сарьдагийн хийдийн тууринд нийтдээ 4 удаа 14 хоногоос 3 сар хүртэл малтлага судалгаа хийгээд байгаа билээ. Судалгааны ажлын хүрээнд 2013-2015 онд хийдийн дэвсгэр зургийг шинэчлэн үйлдэж, нийт 14 хэсэгт малтлага хийв.⁷

Малтлага № 1 2013 онд Барилга №3-ын үүд хэсэгт хаалганы зохион байгуулалтыг судлах зорилгоор эхний малтлагыг хийсэн бөгөөд 2 м гүнээс цэвдэг илэрсэн тул малтлага үргэлжлэх боломжгүй болсон.

Малтлага №2 Хоёрдугаар малтлагыг цогчин дуганы баруун тасалгааны зүүн хойд буланд хийв. Тус малтлагын эхний үеэс дээврийн ваарны хагархай болон барилгын шавар чимэглэл, 1 метрийн гүнээс эхлэн шатсан мод, барилгын материал нилээд их хэмжээгээр илэрч байв. Харин малтлагын 1.5 м гүнээс эхлэн дамналдан унасан шатсан мод илэрч хоорондоо 20-30 см зайтайгаар үргэлжилсээр 2.5 м гүнд цэвдэгт тулж тул малтлага зогссон байсныг 2014 онд үргэлжлүүлэн малтахад 4 м гүнээс тусгайлан зассан довжоон дээр шар шавраар 10 орчим см зузаан дэлдэж хийсэн шал илэрсэн байна.

⁵ Монгол Улсын Үндэсний Төв Архив. [МУҮТА]. ф.23, д.1, хн.9, нугалбар. 1.

⁶ У.Эрдэнэбат. Сарьдагийн хийдэд ажилласан товч тайлан. ШУА-ийн Түүх, Археологийн хүрээлэнгийн баримтын сан. 1995.

⁷ С.Чулуун, С.Өлзийбаяр, Б.Батсүрэн, Н.Хатанбаатар, Э.Уртнасан, Ч.Энхтуул, Г.Бямбарагчаа, М.Энхбаатар. *Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг дахь Сарьдагийн хийдэд ажилласан тайлан*. УБ., 2013. Түүхийн хүрээлэнгийн Баримт мэдээллийн төв.

Малтлага №3 Зэрэгцээ байрлах 3 ш суваргын зүүн талын суварганы дотоод, гадаад бүтцийг тодруулах зорилготой бага хэмжээний сорилтын малтлага хийж олон тоотой шавар цац илрүүлжээ.

Малтлага №4 2014 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн хээрийн судалгааны анги Цогчин дуганы хойморт зүүн хойд буланд 8,5 х 4,5 м хэмжээтэй талбайд малтлага хийж олон тооны язгуурын таван бурхан, том бурхны шүншигээс цэргийн бүрэн хэрэглэл болох дуулга, хуяг, илд, цахиур гар буу болон тулга, тогоо, цом шаазан зэргийг илрүүлсэн.

Малтлага №5 Хэрмийн төв хаалганаас цогчин дуганы довжоо хүртэлх талбайд малтлага хийв. Малтлагын үр дүнд уг талбай нь бүхэлдээ сайтар өрсөн чулуун шалтай болох нь тодорхой болов.

Малтлага №6 Хэрмэн дотор, цогчин дуганы зүүн талын талбайд доош хонхойн орсон өрлөг мэдэгдэж байсныг малтан үзэхэд хэрмийн гадна, дотно хана, барилгын ханыг өнгөлөх шохойг зуурдаг тогоо болох нь тодорхой болов.

Малтлага №7 Энэ малтлагыг хийдийн №1 барилгын зүүн талын жигүүрийн хойд талын тасалгаанд хийв.

Малтлага №8 Барилга №1-ийн 2-р тасалгаанд тус тус малтлага хийв.

2015 онд ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн хээрийн судалгааны анги байгууламжийн төвд байрлах гадуураа хэрэм хашаа бүхий цогчин дуганд малтлага судалгаа хийсэн. 2014 оны малтсан цогчин дуганы хоймрыг гүйцээн малтаж, Цогчин дуганы төв танхим болон хэрмийн урд хаалга, хэрмэн дотор зарим газар сорьц малтлага хийснээс гадна хийдийн ойр орчмоор зарим зохион байгуулалт тодорхойгүй газар сорьц малтлага хийсэн. Мөн хийдийн орчмоор нарийвчилсан хайгуул хийж 2 ширхэг барилгын довжоо, 1 ширхэг барилгын туурийг илрүүлэн олов. Хэрэм бүхий цогчин дуганд малтлага эхлэхээс өмнө түүний дээгүүр ургасан өвс ургамал, бут, модыг цэвэрлэн зохион байгуулалтыг тодруулав. Мөн малтсан цогчин дуганы хоймор болон төв заалыг **малтлагыг №9** хэмээн дугаарлаж хоймор хэрмийг **Малтлага 9.1**, төв танхимыг **Малтлага 9.2**, **Малтлага 9.3**, цогчин дуганы урд хаалганаас урагш малтсан хэсгийг **Малтлага 9.4**, хэрмийн урд хаалгыг **Малтлага 10**,

цогчин дуганы зүүн талын нурангиас зүүн талын хэрмийг давуулан 3 м өргөнтэй зүсэлтийг **Малтлага 11.1**, баруун талын зүсэлтийг **Малтлага 11.2**, хэрмэн дотор баруун хойд буланд байх хонхорт сорилын малтлага хийж **Малтлага 12**, Цогчин дуганаас зүүн урд зүгт 280 орчим метр зайд 150 м урд даланд хийсэн сорилын малтлагыг **Малтлага 13**, цогчин дуганаас зүүн урд зүгт 390 орчим метр зайд байрлах шинээр илрүүлэн олсон барилгын туурийг барилга **Малтлага 14** хэмээн дугаарлаж тус барилгын довжоог цэвэрлэж үзсэн болно. Хийдийн орчим болон малтлагаар илэрсэн модноос дээж авч ой судлалын тэнхимийн модны цагираг судлалын лабораторид судалгаа хийлгэв. ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн ЭША Б.Батдалай хийдийн агаарын зураглал хийж, мөн тус хүрээлэнгийн дундад зууны судалгааны салбарын ЭША А.Энхтөр Япон улсын Нара Их сургуулийн доктор Тэцүо Шожитой хамтран ажиллаж хийдийн цогчин дуганд PARO багжаар 3D зураглал хийсэн болно. **Малтлага 15**. Барилга №6-ын баруун жигүүрт 10x4 м хэмжээтэй барилгын хана дагуу малтлага хийхэд баруун талд 185 см урт, 110 см өргөн зүүн талын хаалганы хүрээндээ монгол төмөр цоож өлгөөстэй түвэд хийцийн модон хаалга, гэрийн тоононы хэлбэр бүхий модон эдлэл илэрсэн байна. **Малтлага 16**. Суварга №3-ыг чулуун ханан өрлөг дотор таллан 2x3,5 м хэмжээтэй малтлага хийв. Сувраганы хойд хананд 1,10 см өргөн хаалганы хоёр хатавч илрэв. Бид гадаад зохион байгуулалтын бүтцийг тодруулах зорилгоор сувраганы баруун болон хойд талд 1 мертийн өргөнтэй суваг малтаж үзэхэд сувраганы доод сууриас дээш 50-60 см өргөнтэй 4 эгнээ шаталсан өрлөгтөй байв.

ХИЙДИЙН ГАЗАР ЗҮЙН БАЙРШИЛ

Уг хийд буй нутаг нь одоогийн Монгол улсын Төв аймгийн Эрдэнэ сумын төвөөс хойш 85 км газарт Хэнтийн нурууны салбар уулс болох Арцат сарьдагийн өвөрт өргөрөгийн 48°27'43.56"N, зүүн уртрагын 107°59'41.88"E хэмд ДТД 2062 м өндөрт оршино.

Мөн хийдийн урд талд Сонгино, зүүн талд Бух ян хэмээх сарьдаг уулсаар хүрээлэгдсэн. Хийдээс баруун тийш 8 орчим км зайд Хагийн хар нуур оршино. Хийдийн сарьдаг, Бух ян, Сонгино хайрханы салаалсан амнаас Хийдийн гол эх авч

Туул гол руу цутгана. Хийд нь Чингис хааны үеийн тахилгат уул Бурхан Халдун уулаас баруун урагш зүгт 120 орчим км-т оршино. Хийдийн зөвхөн өмнө болон баруун талаас очих боломжтой. Хуучин ул мөрийг үзэхэд өмнө талаас Туул голыг гаталж өгсөж очдог байсан бололтой нарийн жим буй.

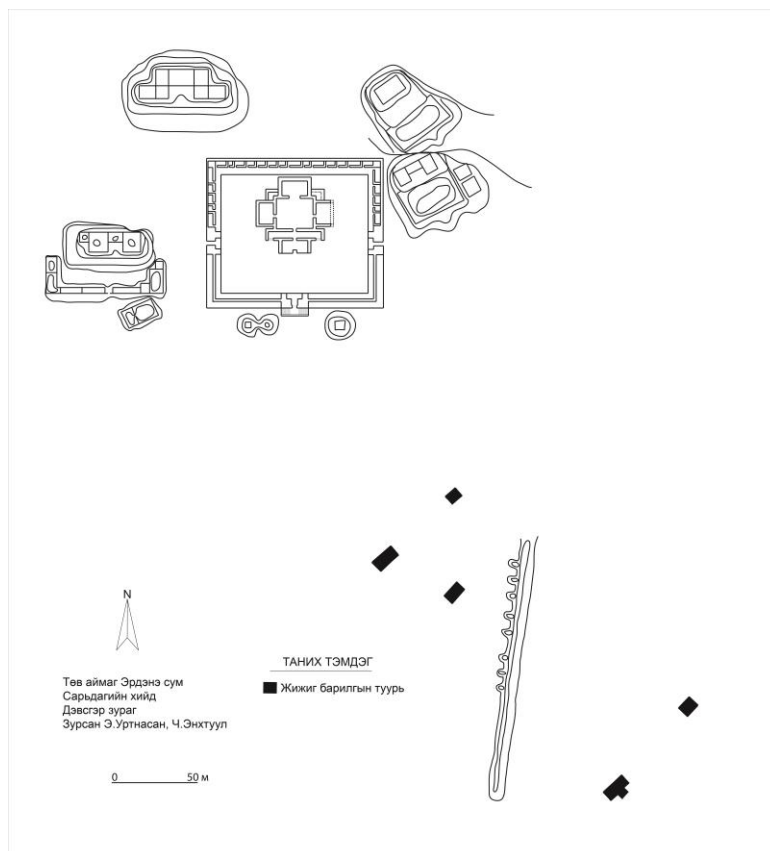
Зураг 2: Сарьдагийн хийдийн байршил

САРЬДАГИЙН ХИЙДИЙН ТОДОРХОЙЛОЛТ

Хийдийн цогцолбор 12 барилгын туурь, 3 суварга, 1 чулуун хэрмээс бүрддэг бөгөөд хийдийг уулын энгэрт налуу газар барихдаа тусгайлан зассан довжоон дээр барьжээ. Түүх, археологийн хүрээлэн 2013-2017 оны 5 жилийн судалгааны явцад 5 барилгын туурийг нэмж илрүүлэн хийдийн дэвсгэр зургийг шинээр үйлдэв.

Барилга №1. Энэ барилга нь хийдийн баруун урд хэсэгт оршино. Барилга нь хоёр хэсгээс бүрдэх бөгөөд хоёр тийшээ шаталсан байдалтай, голд нь хаалга байна. Хоёр тал тус бүр дөрөв, нийт 8 өрөө байх аж. Барилга №1-ийн баруун талын хэсэг бусдаасаа харьцангуй бүтэн үлдсэн бөгөөд ханын хамгийн өндөр хэсэг нь 5м орчим бол нүүрэн тал буюу газрын уруу хэсэг нь эвдрэл их байна. Энэ нь салхи, бороо, үерийн улмаас эвдэрсэн бололтой байна. Тус барилгын тасалгааны хэмжээг баруун хойд талаас нь эхлэн дугаарлан тэмдэглэв. 1-р тасалгаа 11м урт 3м өргөн, 2-р тасалгаа нь 8м урт 3м өргөн, 3-р тасалгаа нь 6м урт 2 м өргөн, 4-р тасалгаа нь 7м урт 2м өргөн, 5-р тасалгаа нь 8м урт 3м өргөн, 6-р тасалгаа нь 9м урт 6м өргөн, 7-р тасалаа нь 8м урт 15м өргөн, 8-р тасалгаа нь 5м урт 6м өргөн. 2014 онд ШУА-ийн

Түүхийн хүрээлэн №1 барилгын 2-р тасалгаанд малтлагыг хийсэн юм. Энэхүү тасалгаа 8 х 3 м хэмжээтэй, ханын зузаан нь 1 м аж. Энэ барилгын хана бусад барилгатай харьцуулахад харьцангуй сайн хадгалагджээ. Хана хамгийн өндөр хэсэгтээ 1,6 м бол намдаа 1 м аж. Тус барилганд 1,6 м гүн малтахад шаланд тулсан бөгөөд бод малын зарим мөчний яснаас өөр зүйл илэрсэнгүй. Ханын өндөр нь хамгийн өндөр хэсэгтээ 1,6 м бол нам газраа 1 м аж. Хаалга нь зүүн тийш харсан бөгөөд урд ханаас хойш 2 м зайтай

Зураг 3:Сарьдагийн хийдийн дэвсгэр зураг

Барилга №2. Нэгдүгээр барилгын хойд талд залгаа шахуу байрлана. Тус барилгыг тусгайлан зассан довжоон дээр барьсан байна. Барилгын баруун талд зориуд зассан тэгш талбай байгаа нь түүн дээр гэр болон өөр ямар нэгэн зөөврийн сууц түр барьдаг байсан бололтой. Хоёрдугаар барилга нь дөрвөн тасалгаатай ба хоёр нь том, хоёр нь жижиг аж.

Барилга №3. Хийдийн баруун хойд талд тусгайлан зассан довжоон дээр байрлана. Барилгын довжоо нь урд хэсэг буюу уулын уруу талдаа маш их өндөр /10 гаруй метр/

бөгөөд хойд талдаа намхан байна. Довжоон дээрхи барилга нь гол том өрөөний хоёр талд залгасан гурав гурван тасалгаатай, нийт 7 өрөөтэй.

Барилга №4. Цогцолборын голд байрлах цогчин дуганы гадуур чулуун хэрмээр хүрээлсэн бөгөөд өмнө, баруун, зүүн талдаа тус бүр хаалгатай бөгөөд 99х81 м хэмжээтэй. Хэрмийн үндсэн хана дунджаар 1 м өргөн, түүний дотор талд хойд хана дагуу 14, баруун, зүүн хана дагуу тус бүр 5 ш багавтар тасалгаа гаргасан байна.

Барилга №5. Хэрмийн зүүн хойд талд оршино. Барилгыг тусгайлан зассан довжооны хойд хэсэгт давхар довжоо хийж түүн дээрээ барьсан байжээ. Доод талын довжооны урд хэсгээс залгасан тусгай хэрэмтэй бөгөөд хэрмийн урд талын голд хаалга байсан нь мэдэгдэж байна. Тус барилга нь бага зэрэг зүүн урд зүг рүү Хийдийн ам руу харсан байх аж.

Барилга №6. Хэрэм бүхий гол барилгын хэрмийн зүүн хойд буланд залган байрлаж байна. Тус барилга нь барилга №5-ын адил зүүн урд зүг харсан аж. Барилга нь тусгайлан зассан довжоон дээр гурван тасалгаатай бөгөөд довжооноос залгасан чулуун хэрэмтэй, хэрмийн урд ханын дунд хаалга байсан оромтой. Чулуун хэрмийн зүүн талд хоёр барилга байсан бололтой чулуун ханын үлдэц мэдэгдэх аж.

Барилга №7. Энэ барилга нь барилга №1-ийн зүүн урд буланд залган байрлана. Уг барилгыг зүүн хойш хандуулан барьсан байна. Барилга нь дундаа нэг тасалгаатай бөгөөд тасалгааны голд хаалга байсан бололтой сэтэрхийтэй.

Барилга №8. Хэрэм бүхий гол барилгаас урд зүгт 120 орчим метр зайд байрлана. Тус барилга нь барилга №7-гийн зохион байгуулалттай адил аж. Барилга нь өвс хөвдөнд их дарагдасан нь түүний уг бүтцийг төсөөлөхөд бэрх болгожээ.

Барилга №9. Барилга №8-ийн зүүн урд талд 20 гаруй метр зайд байрлана. Зохион байгуулалтын хувьд барилга №7,8 хоёртой ижил байна.

Барилга №10. Барилга №8-ийн зүүн талд 50 м орчим зайд оршино. Ерөнхийдөө барилга байсан ор мэдэгдэх боловч хэлбэр хэмжээг тодорхойлох боломжгүй байна.

Барилга №11. Энэ барилга нь хийдийн голд орших дуганаас зүүн урд зүгт 300 орчим метр зайд оршино. 7.5х11 м хэмжээтэй.

Барилга №12. Үүдэвч бүхий барилгын довжоо. Барилга барих гэж хийж байгаад дуусаагүй дутуу үлдээсэн бололтой байна. Газрын доод тал буюу зүүн урд талд чулуугаар хашлага хийж, дотор нь нэгэн жигд хайргаар дүүргэжээ. Мөн довжооны зүүн хойд хэсэгт 1.5х2 м хэмжээтэй, 1 м гүн нүх ухаж, чулуугаар доторлосон байна.

Суварга №1. Хэрмийн урд тал суварга №2-той зэрэгцэн байрлана. Одоо мэдэгдэж байгаагаар дугуй хэлбэртэй, дээш нарийссан байдалтай байна. Үүний урд талд, дунд хэсэгт нь амьтан үүрээ зассан бололтой нүх гарсан байх бөгөөд нилээд хэдэн цац гаргасан байна.

Суварга №2. Суварга №1-ийн хажууд залган байрлана. Хэлбэрийн хувьд суварга №1-тэй ижил байна. Тус суваргыг эрт үед ухаж сүйтгэсэн болов уу гэмээр хонхойлсон ул мөр байх бөгөөд одоо өвс ургажээ.

Суварга №3. Хэрмийн урд талд суварга №1,2-той нэг эгнээнд 20 орчим метр зайтай байрлана. Тус суварга нөгөө хоёр суваргатай ижил зохион байгуулалттай байна.

4. АЖЛЫН ЯВЦ

Бид 2017 оны 6 сарын 24-нд Улаанбаатар хотоос гарсан бөгөөд Сарьдагийн хийд рүү судлаачдыг хүргэхэд бартаат замын туулах чадвар сайтай автомашин хэрэгцээтэй тул Зэвсэгт хүчний 16 дугаар ангийн орлогч Л.Ганболдоор ахлуулсан жолоочийн баг Урал маркийн 1 автомашин, Юнимог маркийн ачааны машин 1 нийт 2 машинаар хүргүүлэн тухай өдрийн орой Хийдийн сарьдагт хүрэв. (гэрэл зураг № 46) Тус жилийн хээрийн шинжилгээний ажлын хүрээнд өнгөрсөн жилийн цэвдэгийн улмаас малтаж дуусгаагүй талбай буюу барилга №6 болон суврага №3-т малтлага судалгааг үргэлжлүүлэв.

МАЛТЛАГА СУДАЛГАА

МАЛТЛАГА СУДАЛГААНЫ АРГАЧЛАЛ

Малтлага хийх талбайг сонгон тэг татаж, малтлагын явцад зохиомол үеийг цэвэрлэн гар болон гэрэл зургийн баримтжуулалт хийв. Мөн дурсгалын анхны байдал болон малтлагын явц, малтлагаар илэрсэн олдвор тус бүр дээр гэрэл зургийн баримтжуулалт хийж, зарим зохиомол үед тойм гар зургийг үйлдэж байв.

Малтлагаар илэрсэн олдворыг илэрсэн дэс дарааллаар бүртгэж хувийн дугаар өгөв. Малтлага явуулсан дурсгалуудын анхны байдлаас эхлэн малтлага явуулж буй үе тус бүр дээр тэмдэглэл үйлдэв. Гэрэл зургийн баримтжуулалт хийхэд NIKON маркийн дижитал аппарат хэрэгсэл ашигласан бөгөөд гар зургийг үйлдэхэд бодит хэмжээг 1:40 масштабаар жижигрүүлж цаасан дээр буулгасан болно. Талбайн хөндлөн зүсэлтийн зураг хийхэд TOPCON маркийн өндөр хэмжигч багаж ашигласан болно.

МАЛТЛАГА 17

Малтлага өнгөрсөн жилийн модон хаалга илэрсэн талбайг үргэлжлүүлэн барилгын хойд хойморт байрлах тасалгааг малтан судлав. Талбайг уртраг өргөрөгийн дагуу 9x5 метрийн тэг татаж эхний ээлжинд өнгөн хөрсөн дээр ургасан бут мөчрийг цэвэрлэн гэрэл зургаар баримтжуулав (гэрэл зураг №50).

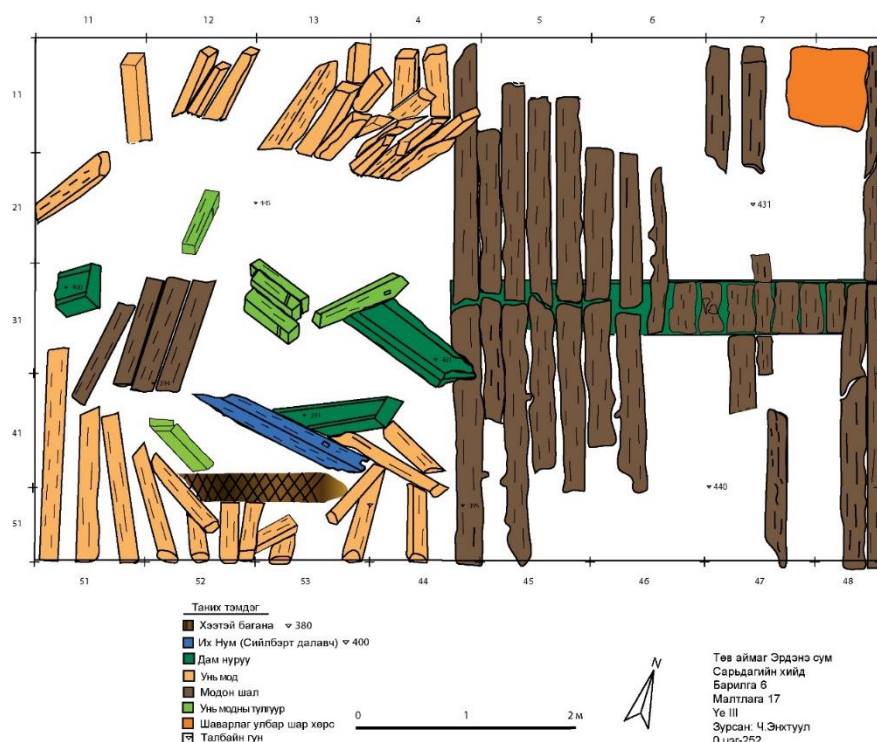
Тасалгаан зүүн талын хананы өрлөг мэдэгдэх боловч бусад өрлөг ихэд нурж эврэн голдоо хонхойжээ. Барилгын баруун хойд талын өнцөгт хөдөлшгүй 0 цэгийг авав. Өнгөн хөрсний доод хэсэг 0 цэгээс доош 254 см гүнд буюу 1 дугаар үе, газрын дээд хэсэг 0 цэгээс 142 см гүн байна.

1-р үе. Малтлагыг явуулахдаа талбайн хамгийн нам дор хэсгээс эхлэн шатлан нэг түвшин барьж явууллаа. Малтлагын явцад барилгын чулуун хананы нуранга болон улбар шар, бор хөрс холилдон гарч байв. Тасалгааны баруун хэсэгт 0 цэгээс 265 см гүнээс хананы өрлөг мэдэгдэж эхлэв. Малтлагын талбай 24-өөс төмөр эдлэлийн үзүүр бололтой урт нь 8.4 см өргөн нь 4.3 см, 0.6 зузаантай хээтэй төмөр эдлэл илрэв. Нэгдүгээр үеийн малтлагын ажил дууссаны дараа гэрэл зургаар баримтжуулав (гэрэл зураг №51).

2-р үе. Малтлагын дараагийн үе буюу 2-р үеийг 60 см зузаантай талбайн зүүн урд булангаас эхлэн явуулав. Малтлага гүн 360 см болоход зүүн хана дагуу буюу талбай 33-с толгой болон сууриар нь салсан шавар бурхад бөөгнөрсөн байдалтай гарч эхлэв. Малтлагыг цааш явуулахад тасалгааны гол хэсгээс (талбай 44,45) гуулин хонх хэлбэрийн эдлэл, хагархай шавар бурхдын хамт 352 см гүнээс, талбай 84-ийн 375 см гүнээс 2016 оны малтлагаар илэрч байсан ногоон паалантай ваарны хэсэг (гэрэл зураг №54, 56, 58) тус тус илрэв. Малтлагын түвшинг 60 см зузаантайгаар барин явуулахад зүүн хойд хана дагуу 60 см өргөнтэй улбар шар өнгийн түүхийн шавар гарч, талбай 36-аас 50x30 см хавтгай чулуун дээр 40x20 см өргөнтэй

өмхөрсөн мод илрэв. Малтлагын 2 дугаар үеийг дуусахад тасалгааны баруун талын хэсгээс эмх замбараагүй байдалтай барилгын модон эдлэлүүд илэрсээр байв(гэрэл зураг №51). Тасалгааны зүүн талд нэлдээ цэвдгээр хучигдсан байдалтай тул малтлага хийхэд хүндрэлтэй болов.

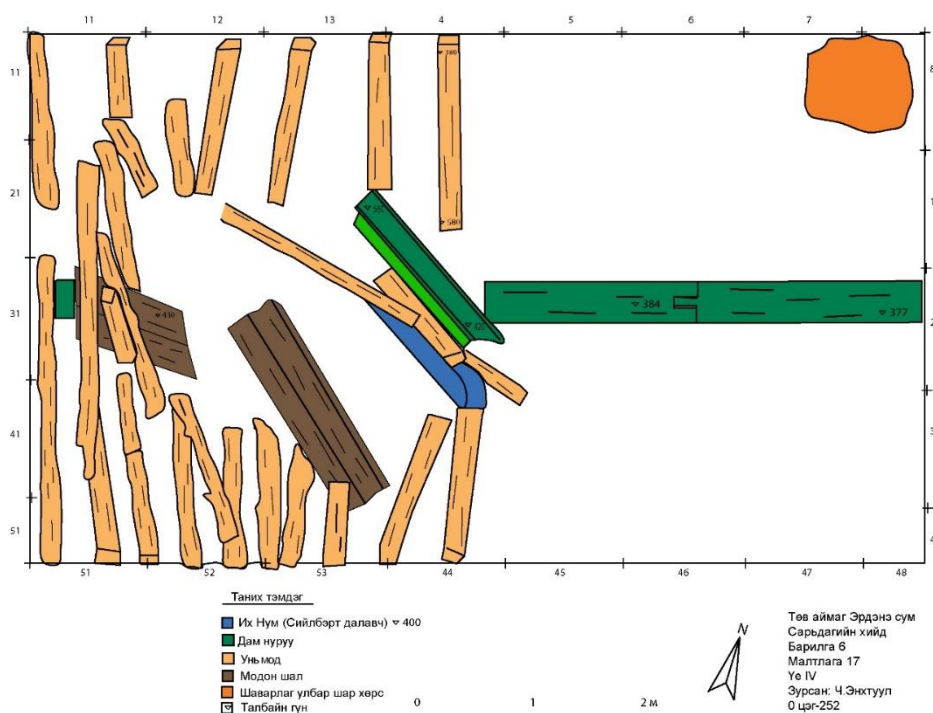
3-р үеийг 50 см зузаантай малтаж эхлэв. Малтлагын явцад тасалгааны баруун урд хэсгээр унь модууд, сүлжээсэн хээтэй модон багананы үзүүрийн хэсэг, их нум (сийлбэрт далавч) зэрэг барилгын модон эдлэлүүд эмтэрч ялзарсан байдалтай илэрч эхлэв (гэрэл зураг №61). Их нумын нийт урт 180 см, өргөн 27 см, зузаан нь 19 см байх ба уг нумын нэг талын үзүүр эмтэрч үгүй болсон байна. Тасалгааны баруун талын голоор дам нурууны хугархай хэсгүүд, түүний ойролцоо унь модны тулгуур моднууд, хавтгай мод зэрэг барилгын модон эдлэлүүд тус тус илэрлээ (гэрэл зураг №60). Талбай 44-өөс ногоон паалантай ваарны амсарын хэсэг гарав. Тасалгааны зүүн талын голоор дам нуруу байх бөгөөд түүний дээр хамгийн уртдаа 4 м, 25-30 өргөн 13-15 см зузаантай хавтгай 17 моднууд эгнүүлэн хөндлөн тавьсан нь эмтэрч хугарчээ. Бид энэ үеийг цэвэрлэж гар болон гэрэл зургийн баримтжуулалт хийж талбайд буй зарим сул модыг авч дараагийн үеийг малтахад бэлтгэв.

Зураг 4: Малтлага 17- III үеийн гар зураглал

4-р үе. Тасалгааны зүүн тал мөсөөр хучигдсан байх ба хөндлөн байрлалтай дам нуруу бүрэн ил гарав. Уг дам нурууны нийт урт 380 см, голоороо углуургаар холбогдсон байна. Дам нурууны доод талд 2 туслах нуруу хийж өгчээ. Туслах нуруу 310 см урт, өргөн 35см, зузаан 26 см байна. Удаах мод нь багана болон туслах нурууны голоор байх ба нийт 160 см урттай, 35 см өргөн 25 см зузаантай мод байна.

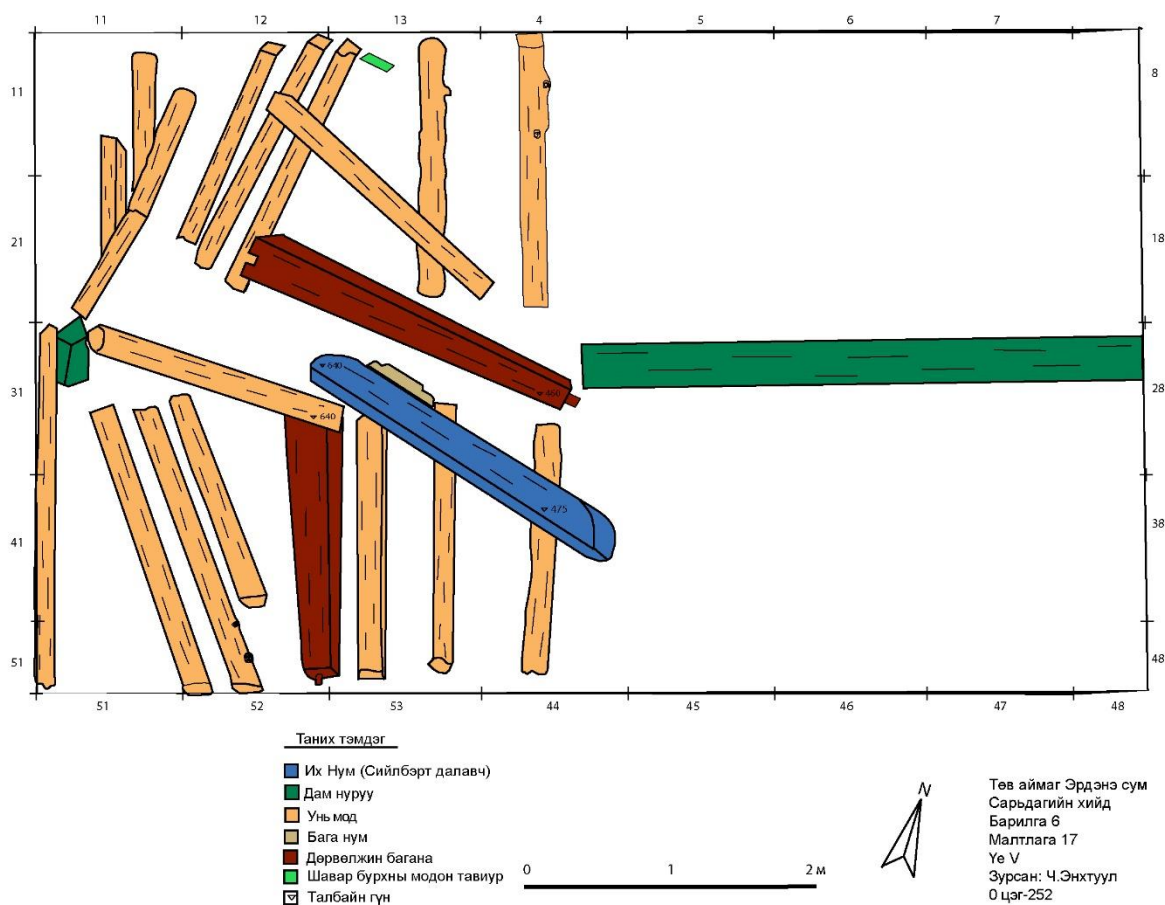
Тасалгааны баруун талын барилгын мод нэлээн эмх замбараагүй голоороо хугарч эмтэрсэн байдалтай илэрсээр байв. Талбай 24, 34-ээс илэрсэн дам нуруу, туслах нурууны хамт угсараатай шатсан байдалтай илэрсний дам нурууны нийт урт 265 см, өргөн нь 29 см, 26 см зузаантай байна. Туслах нурууны урт 213 см, өргөн 36 см 7 см зузаантай байна (гэрэл зураг №63). Малтлагын явцад голоороо төмөр гадас хадаасаар холбосон шалны мод бололтой хавтгай дөрвөлжин барилгын 2 мод илрэв(гэрэл зураг №62). Эхний модны урт нь 240 см, өргөн нь 22 см, 13 см зузаантай, удаах нь 233 см урт 20 см өргөнтэй байна . Модны нэг үзүүр шатаж үгүй болжээ. Тасалгааны баруун хойд хана дагуу бүтэн шавар бурхан илрэв(гэрэл зураг №64-65) .

Зураг 5: Малтлага 17- IV үеийн гар зураглал

5-р үе. Малтлагын явцад буруун хойд буланд нимгэн хавтгай модны ойролцоо язгуурын таван бурхад олдож байгааг харахад энэхүү нимгэн модон дээр язгуурын шавар бурхдыг тавьдаг байсан бололтой. Тасалгааг тойрон 20-30 өргөн, 25-30 см зузаан 2,3-3,3 м урттай хэд хэдэн дээврын унь босоо моднууд байх ба зарим унь модныг бургасаар ороосон байна.

Тасалгааны баруун талын голд байрлах 2.63 см урт дөрвөлжин багана, 2.70 м урт сийлбэрт далавч (Их нум) бага нумын хамт гарав. Баганын үзүүрийн дээд өндөр 0 цэгээс 460 см, доод ёроол нь 630 см гүнд байна. Малтлагын явцад тасалгааны баруун хана дагуу алтан шар өнгийн дээврийн ваар, шавар бурхад илэрлээ. Бид энэ үеийг цэвэрлэж гар болон гэрэл зургийн баримтжуулалт хийж 5-р үеийг дуусгав (гэрэл зураг №66).

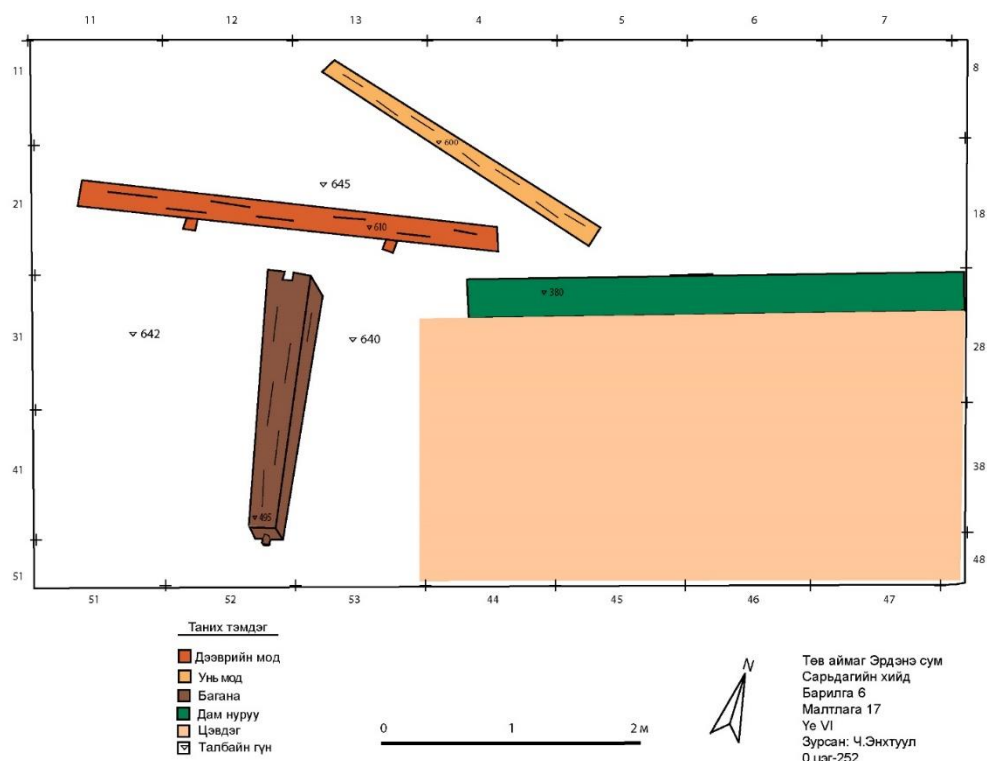

Зураг 6: Малтлага 17- V үеийн гар зураглал

6-р үе буюу шатны түвшин. Малтлагын талбайд буй сул модыг авч дуусахад 0 цэгээс 640 гүн уг тасалгааны шалд тулав. Тасалгаанд хайрга дэвсээд шороо дэлдээд үйссээр шалалсан байсан нь шатаж хар нүүрсэн ором үлджээ (гэрэл зураг №71).

Тус үеэс 257 см урттай дөрвөлжин багана, углуургатай дам барилгын модон эдлэл, 335 см урт, 18 зузаантай унь мод, шавар бурхдын хагархай хэсгүүд, бага хэмжээний зос, үйс зэрэг олдворууд гарав (гэрэл зураг №66)..

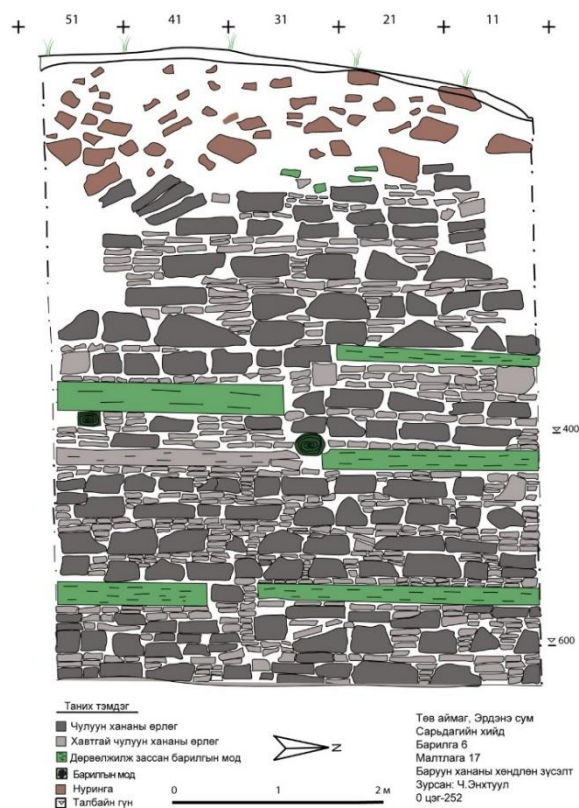
Малтлага дуусахад 4 талын хананы өрлөгийг гар болон гэрэл зургаар баримтжуулж, тасалгааны зүүн урд цэвдэг тулсан тул малтах боломжгүй болов.

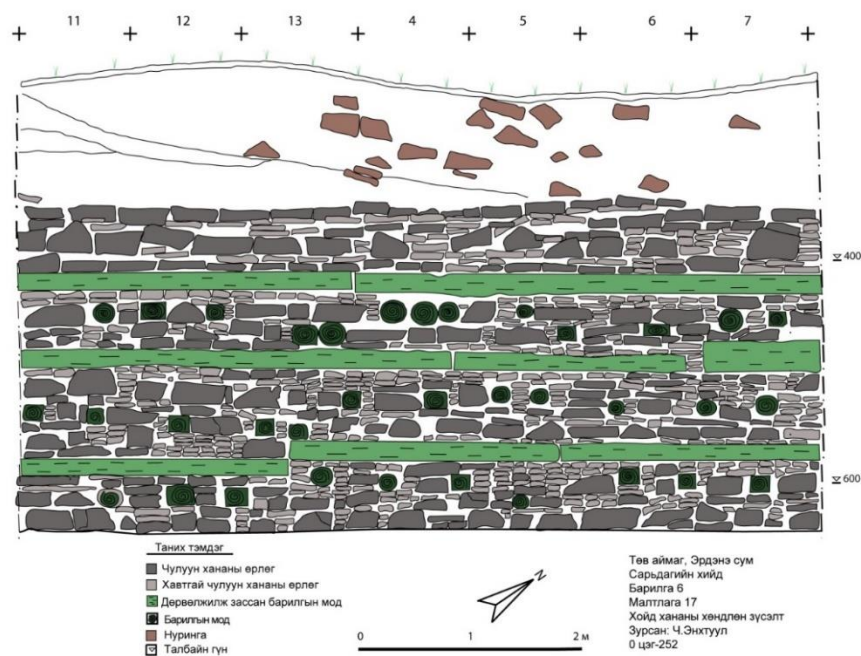
Зураг 7: Малтлага 17- VI үеийн гар зураглал

Чулуун ханан өрлөгийг үйлдэхдээ нэгэн жигд хэмжээний том боржин чулууг дөрвөлжлөн засч нэг эгнээ өрөөд, хооронд нь нимгэн хавтгай чулуугаар 2-4 үе нямбай давхарлан түүний дээр дахин 3-4 үе чулуун өрлөгийн дараа дөрвөлжилж зассан модон оруулга хөндлөн болон чулуун хананы дундуур хийж барьжээ. Хананы зузаан 150-170 см, баруун болон зүүн талдаа харьцангуй сайн хадгалагдсан бөгөөд хамгийн өндөр хэсэгтээ 460 см хүрэх бол урд болон хойд хэсгээрээ ихээхэн нуржээ. Уг тасалгаа 2 давхар байсан бөгөөд эхний давхарт хоорондоо 3 м-ын зайтай 235 см

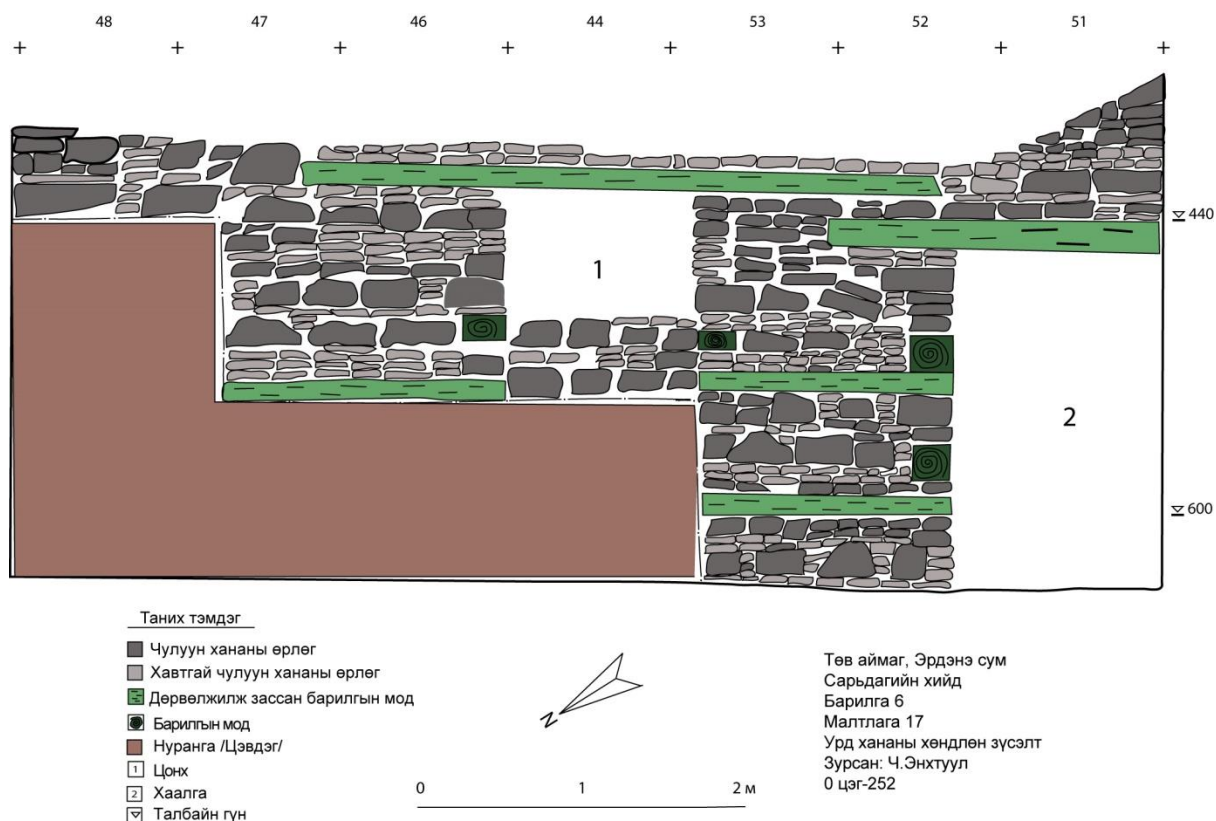
урт, 34 х 34 см хэмжээтэй дөрвөлжин 2 багана, зүүн талын дам нуруу, туслах нурууны хамт нуралгүй үлдсэн байна.

Зураг 8: Малтлага 17- Баруун хананы гар зураглал

Зураг 9: Малтлага 17- Хойд хананы гар зураглал

Зураг 10: Малтлага 17- Урд хананы гар зураглал

Малтлагаар илэрсэн олдворын тодорхойлолт:

Язгуурын таван бурхан

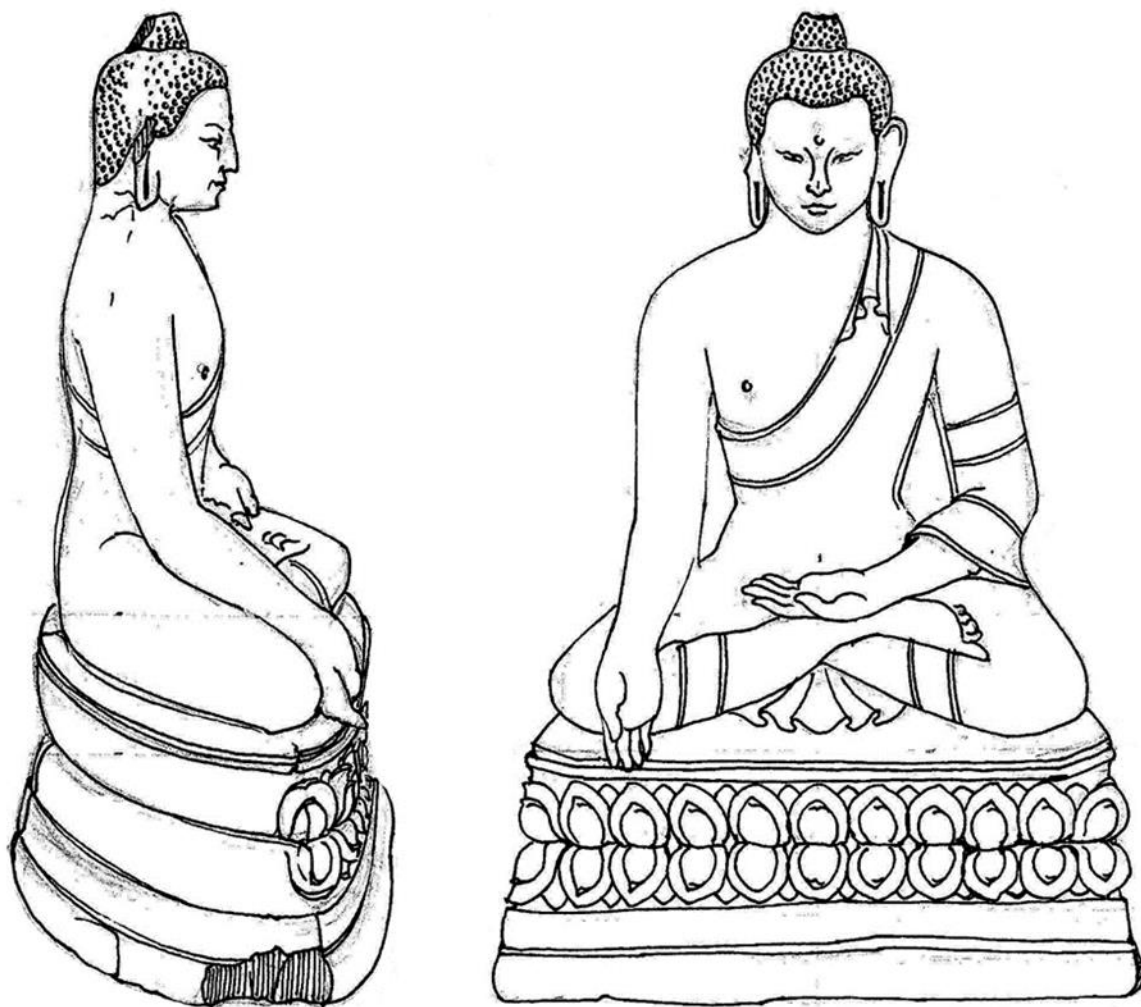
2017 оны малтлагаас илэрч буй шавар бурхдын олонхи нь нимгэн алтаар бүрсэн байдалтай илэрч байна (гэрэл зураг №19). Нэг бурхан бүтэн гарч, 21 бурхныг сэргээн засварласан. 22 ширхэг толгойгүй бурхан, 22 ширхэг суурь, 11 ширхэг бурхны цээж хэсгийн хагархай, 7 ширхэг толгой гарсан нь сэргээн засварлах боломжгүй.

Эрдэнэ үүсгэгч. Монголчууд Эрдэнийг төгс гаргагч, Эрдэнэ үүсгэгч хэмээн нэрийддэг. Санскритаар Ratnasambhava /**Ратнасамбава**/, Төвөдөөр:/ Ринжүн/ хэмээнэ. Баруунаа дээдийн өглөгийн, зүүнээ тэгш агуулсан мутарлагатай, очир завилгаа суудалтай, нар саран дэвсгэрт нацаибадам суурин дээр заларч буйгаар дүрсэлсэн.⁸ гэрэл зураг №11)

⁸ (Гүнчин-иш, 2017) т.50

Бүртгэлийн дугаар: СХ17-6, М-17 (Байршил 23, Үе-2)

Улбар шар өнгийн шавар бурхан. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.9 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.7 см зузаан. Их бие, суурь хэсгээр салж баруун гар эмтэрч хугарсан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19).

Зураг 11: Язгуурын таван бурхны гар зураг, Ратнасамбава

1. Бүртгэлийн дугаар: СХ17-9, М-17 (Байршил 22, Үе-2)

Бурхныг нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.6 см зузаан. Толгой хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Нүүрэн талдаа алтан шармал. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19).

2. Бүртгэлийн дугаар: CX17-22 М-17 (Байршил 24, Үе-4)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 13 см өндөр, суурин өргөн 9.5 см, 5.9 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Биеийн зарим хэсэг алтан шармал. Толгойн охь эмтэрсэн. Баруун гарын хэсэг дутуу. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

II. **Үл хөдлөгч.** Монгол хэлнээ Үл хөдлөгч, Хөдлөшгүй хэмээн нэрлэнэ. Санскритаар Aksobhya /**Акчобья**/, Төвөдөөр Mi 'khrugs pa /Минтүг/ гэнэ. Баруунаа нотлох /гэрчлэх, газар хүрэх/, зүүн тэгш агуулсан мутарлагатай, очир завилгаа суудалтай нар саран дэвсгэрт нацагбадам суурин дээр заларчээ.⁹ гэрэл зураг №12)

1. Бүртгэлийн дугаар: CX17-10 М-17 (Байршил 22, Үе-3)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан, баруун гарын алгаа доош харуулсан мутартай. Бүтэн. Хадгалалт сайн. Нүүрэн талдаа алтан шармал. 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.5 см зузаан.

2. Бүртгэлийн дугаар: CX17-8, М-17 (Байршил 22, Үе-2)

Улбар шар өнгийн шавар бурхан. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9 см, 5.4 см зузаан. Их бие болон суурь хэсгээр хугарсан. Гар болон суурь хэсгээр эмтэрч хугарсан. Хадгалалт муу. Сэргээн засварласан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19).

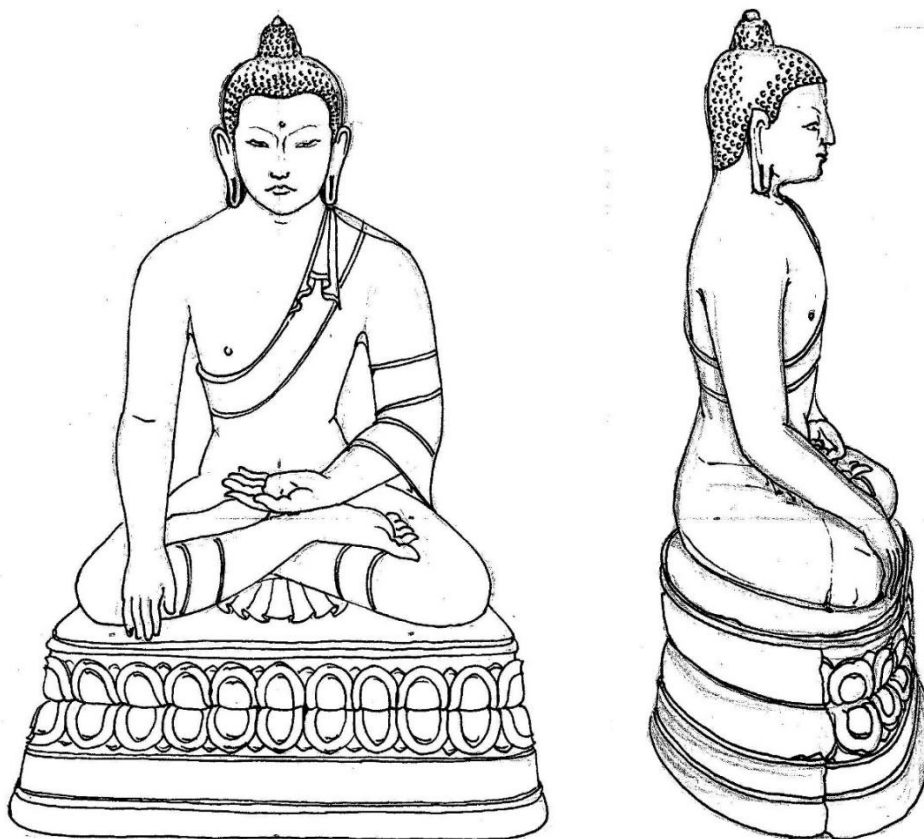
3. Бүртгэлийн дугаар: CX17-11, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

Бурхныг нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.6 см зузаан. Толгой хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Их биеийн урд талдаа алтан шармал. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19)

4. Бүртгэлийн дугаар: CX17-16, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

⁹ (Гүнчин-иш, 2017) т. 50

Бурхныг улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 9.5 см, 5.5 см зузаан. Суурь хэсгээр хугарсан. Их биеийн гол хэсэгт болон ар талын суурь хугарч эмтэрсэн. Ар суурь алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

Зураг 11: Язгуурын таван бурхны гар зураг, Акчобяа

5. Бүртгэлийн дугаар: СХ17-7, М-17 (Байршил 22, Үе-2)

Бурхныг улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. Баруун гарын алгаа доош харуулсан мутартай. 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.8 см, 5.5 см зузаан. Толгой, суурь хэсгээр хугарсан. Хадгалалт сайн. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

6. Бүртгэлийн дугаар: СХ17-23, М-17 (Байршил 22, Үе-2)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. Баруун гарын алгаа доош харуулсан мутартай. 13.9 см өндөр,

суурин өргөн 9.9 см, 5.5 см зузаан. Бүсэлхий болон толгой хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Толгой охь эмтэрсэн. Баруун гарын хэсэг дутуу. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №19)

III. Машид гийгүүлэн зохиолч. Монгол хэлэнд Маш гийгүүлэгч, Машид гийгүүлэн зохиогч, тийн гийгүүлэгч хэмээн нэрлэдэг. Санскритаар Vairocana /**Вайрочана**/, хэмээх ба Монголчууд Бирузана хэмээн сунжруулан дуудах нь бий. Төвөд хэлээр / Намнан/ хэмээнэ. Хоёр мутраар дээд бодийн мутарлага үйлдэн, очир завилгаа суудлаар нар саран дэвсгэрт нацагбадам суурин дээр заларч буйгаар дүрсэлжээ.¹⁰ гэрэл зураг №13)

1. Бүртгэлийн дугаар: CX17-2, M-17 (Байршил 23, Ye-2)

Бурхныг улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.7 см зузаан. Толгой хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Суурийн арын хэсэгт цуурсан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19)

2. Бүртгэлийн дугаар: CX17-3, M-17 (Байршил 25, Ye-2)

Бурхныг улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.6 см зузаан. Толгой хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Суурийн арын хэсэгт цуурсан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг № 19)

3. Бүртгэлийн дугаар: CX17-4, M-17 (Байршил 23, Ye-2)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.7 см зузаан. Их бие, суурь хэсгээр хугарсан. Гар хэсгээр эмтэрч хугарсан. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг №19)

¹⁰ (Гүнчин-иш, 2017) тал. 49

Зураг 12: Язгуурын таван бурхны гар зураг, Вайрочана

4. Бүртгэлийн дугаар: СХ17-17, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. 14 см өндөр, суурин өргөн 9 см, 5.5 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсныг сэргээн засварласан. Урд суурь хугарч эмтэрсэн. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг №19)

5. Бүртгэлийн дугаар: СХ17-15, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан. 14 см өндөр, суурин өргөн 10 см, 5.5 см зузаан. Толгой, бүсэлхий

болон сууриар хугарсан. Ар талын суурь хугарч эмтэрсэн. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан.

(гэрэл зураг №19)

IV. Цаглашгүй гэрэлт. Монголоор цаглашгүй гэрэлт, Санскритаар Amitabhā /Амитаба/ хэмээх ба Монголчууд сунжруулан Аминдаваа, Авид хэмээн нэрлэх нь бий. Төвөдөөр 'od dragmed /Одпагмэд/ хэмээн нэрийднэ. Тэгш агуулах (бясалгалын мутарлага гэх нь ч бий) мутарлагатай, очир завилгаа суудалтай, нар саран дэвсгэрт нацаг бадам суурин дээр заларч буйгаар хувилгаан лагшинтайгаар дүрсэлжээ.¹¹ гэрэл зураг №14)

Зураг 13: Язгуурын таван бурхны гар зураг, Амитаба

1. Бүртгэлийн дугаар: CX17-18, M-17 (Байршил 24, Ye-3)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 13 см өндөр, суурин өргөн 9.5 см, 5.9 см зузаан. Суурь хэсгээр хугарсан. Их биеийн гол хэсэгт болон ар талын суурь хугарч эмтэрсэн. Толгой

¹¹ (Гүнчин-иш, 2017) тал. 49

хэсгээр хугарсан. Биеийн урд, болон ар талд зарим хэсэг алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

2. Бүртгэлийн дугаар: CX17-5, M-17 (Байршил 23, Ye-2)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 9.6 см, 6 см зузаан. Их бие хэсгээр хугарсан. Гар хэсгээр эмтэрч хугарсан. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

3. Бүртгэлийн дугаар: CX17-13, M-17 (Байршил 24, Ye-5)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.9 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.4 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсан. Нүүр болон ар талын зарим хэсэгт алтаар бүрсэн ул мөртэй. Зүүн болон баруун гарын хэсэг дутуу. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

4. Бүртгэлийн дугаар: CX17-20, M-17 (Байршил 24, Ye-5)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 13.5 см өндөр, суурин өргөн 8.9 см, 6 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсан. Биеийн урд тал болон ар талын суурь алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

5. Бүртгэлийн дугаар: CX17-21, M-17 (Байршил 24, Ye-5)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 9,8см, 5.8 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсан. Гарын хэсэг дутуу. Оройн охь эмтэрсэн. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг №19)

V. Тус бүтээгч. Монгол хэлнээ Тус бүтээгч эсвэл Үйл бүтээгч хэмээн нэрийднэ. Санскритаар Amoghasiddhi /**Амогасидди**/, Төвөдөөр /Дондов/ хэмээн нэрийднэ. Баруунаа хамгаалах /аюулгүйн/ мутарлага, зүүнээ тэгш агуулах мутарлагатай, очир

завилгаа суудалтай, нар саран дэвсгэрт нацагбадам суурин дээр заларсан байдлаар дүрсэлсэн байна. ¹² гэрэл зураг №15)

Зураг 14: Язгуурын таван бурхны гар зураг, Амогасидди

1. Бүртгэлийн дугаар: CX17-12, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 10 см, 5.5 см зузаан. Бүсэлхий хэсгээр хугарсан. Баруун мөр болон урд суурин талдаа алтан шармал будагтай. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

2. Бүртгэлийн дугаар: CX17-14, М-17 (Байршил 24, Үе-3)

¹² (Гүнчин-иш, 2017) тал 49

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14.4 см өндөр, суурин өргөн 9.9 см, 5.6 см зузаан. Суурь хэсгээр хугарсан. Урд талын суурийн зарим хэсэг алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

3. Бүртгэлийн дугаар: CX17-19, М-17 (Байршил 24, Үе-4)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 10 см, 5.5 см зузаан. Суурь хэсгээр хугарсан. Биеийн урд талд алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

4. Бүртгэлийн дугаар: CX17-21, М-17 (Байршил 24, Үе-5)

Улбар шар өнгийн нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд хийж, сайтар шатааж хийсэн. Урд талаараа бадам цэцгийн хээтэй, хойд талаараа цулгуй суурин дээр, хөлөө лав завилан суусан 14 см өндөр, суурин өргөн 10,2 см, 5.4 см зузаан. Толгой, бүсэлхий хэсгээр хугарсан. Зүүн талын алга дутуу. Нүүр болон ар талдаа алтан шармал. Хадгалалт дунд. Сэргээн засварласан. (гэрэл зураг № 19)

2. Төмөр эдлэл

1. Төмөр эдлэл . Бүтгэлийн дугаар: CX17-33, М-17 (Байршил 24, Үе-5)

Модон эдлэлийг ороож бэхлэх зориулалт бүхий төмөр эдлэл. Хавтгай гонзгой төмрийг тахийлгаж 1 талаас нь 2 хадаасаар хадаж өгсөн. Нөгөө талдаа хадаасны нүхний оромтой. Нэг хадаасанд нь 3.8 см урт, 4 мм зузаан мод наалдсан байдалтай. Хавтгай төмрийн нийт урт 20.5 см, өргөн нь 1.8 см, зузаан 0.1 см байна. Хадаасны урт 4.2 см, болон 2.5 см байна. Зэвэрсэн. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №20)

2. Төмөр хадаас . Бүтгэлийн дугаар: CX17-35, М-17 (Үе3-5)

Дөрвөлжин гонзгой хэлбэртэй, толгойг нь хавтгайлж хажуу тал руу нь нугалсан тавтай, доош нарийссан шовх үзүүртэй. Бага зэрэг тахийсан байдалтай. Нийт 6 ширхэг. Урт нь 11-16 см, өргөн нь толгой талдаа 0.5 см, 0.6 см зузаан. Хадгалалт дунд. (гар зураг №, гэрэл зураг №).(гэрэл зураг №21).

3. Төмөр хадаас . Бүтгэлийн дугаар: CX17-39, M-17 (Үе3)

Дөрвөлжин гонзгой хэлбэртэй, толгойг нь хавтгайлж хажуу тал руу нь нугалсан тавтай, доош нарийссан шовх үзүүртэй. Бага зэрэг тахийсан байдалтай. Нийт урт нь 45.5 см, өргөн нь толгой нугалсан талдаа 4.5 см, дээд хэсгийн зузаан 1.8 см, үзүүрийн зузаан 0.8 см зузаан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №22).

4. Төмөр хадаас . Бүтгэлийн дугаар: CX17-34, M-17 (Үе 4)

“П” хэлбэртэй буюу Оросоор “скоп” хэмээн нэрлэдэг хэлбэртэй, ямар нэгэн модон эдлэлийг хооронд нь холбож тогтоох зориулалттай хадаас. Их бие нь хавтгай дөрвөлжин хэлбэртэй, хоёр үзүүр нь доош нарийссан байдалтай. 4 ширхэг. Нийт урт 9-12 урт, 0.7 см өргөн, 0.4-0.5 см зузаан. Хадгалалт дунд зэрэг. (гэрэл зураг №23).

5. Хавтгай төмөр эдлэл . Бүтгэлийн дугаар: CX17-37, M-17 (Үе 4)

Төмрийг хавтгайлан дэлдсэн. Нийт урт 27 см, 2.7 см өргөн, 0.3 см зузаан. Нэг талдаа төмөр хадаасны үлдэгдэлтэй. Зэвэрсэн. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №24).

6. Төмөр хадаас. Бүтгэлийн дугаар: CX17-36, M-17 (Үе 4)

Дөрвөлжин гонзгой хэлбэртэй, толгойг нь хавтгайлж хажуу тал руу нь нугалсан тавтай, доош нарийссан шовх үзүүртэй. Хадаас нь тахийж дэгрээ маягийн хэлбэртэй болжээ. 2 ширхэг. 8.5 см урт, 1 см өргөн, 1 см зузаан, нөгөө хадаас 4 см урт, өргөн нь толгой талдаа 1 см, 0.4 см зузаан. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №25).

7. Хавтгай төмөр эдлэл . Бүтгэлийн дугаар: CX17-38, M-17 (Үе 4)

Төмрийг хавтгайлж дэлдсэн. 2 үзүүр нь тахийсан. Нийт урт 36.5 см, 1.8 см өргөн, 0.3 см зузаан. Нэг талдаа төмөр хадаасны үлдэгдэлтэй. Зэвэрсэн. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №26).

8. Төмөр эдлэлийн үзүүрийн хэсэг. Бүтгэлийн дугаар: CX17-31, M-17 (Үе 4)

Их биеийг хэвэнд цутгаж голоор нь нугалсан байдалтай . Нүүр талдаа хүрээ гаргаж чимэглэсэн. Нийт урт нь 8.5 см, өргөн нь 4 см, 0.5 см зузаан байна. Төмөр эдлэл зэвэрсэн байдалтай. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №27).

9. Төмөр цүү, цуурга Бүтгэлийн дугаар: CX17-35, M-17 (Үе 4)

Хаалганд ил харагдах хавтгай төмрийг цэцгийн дэлбээ мэт зассаж. Хаалганд тогтоох гогцооны 2 үзүүр доош нарийссан шовх үзүүртэй. Нийт урт 6 см, өргөн 5.5 зузаан 0.5 см байна. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №28).

Барилгын модон эдлэл

1. Сүлжээсэн хээтэй модон багана. Бүртгэлийн дугаар: CX17-40, М-17 (Үе 4)

Сүлжээсэн хээтэй модон чимэглэл. Нэг үзүүрээ нөгөө үзүүр нь дарж сүлжсэн олс мэт сийлбэрлэж урлажээ. Нийт урт нь 170 см, өргөн 30 см байна. Хадгалалт муу. (гэрэл зураг №29).

2. Их нум буюу сийлбэрт далавч. Бүртгэлийн дугаар: CX17-45, М-17 (Үе 5)

Даацын даралтны хүчийг тараах зориулалт бүхий их нум. Доод сууриар 4 см хүрээг товойлгон сийлсэн. Дээд болон доод хэсэгт 4 углуургын нүхтэй байна. Модон углуургын нүхний нийт урт 6 см, өргөн нь 5.5 см, зузаан нь 2, Нийт урт 270 см, өргөн нь 25 см, зузаан 25 см. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №34).

3. Дөрвөлжин багана. Бүртгэлийн дугаар: CX17-44, М-17 (Үе 5)

Дөрвөлжин хэлбэртэй модон багана. Модны доод хэсгээс дээшлэх тусам нарийссан бүтэцтэй байна. Баганы ёроол 4 талдаа углуургын нүх гаргаж өгсөн. Нийт урт 236 см, ёроол хэсгийн зузаан 34 см, үзүүр хэсгийн зузаан 25 см. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №33).

4. Бага нум. Бүртгэлийн дугаар: CX17-43, М-17 (Үе 5)

Багана болон их нумын хооронд байрлана. Баганатай холбогдох хэсгээр нэг урлуургаар углагдаж, их нумтай 2 углуургаар холбогдох углуургын нүхийг хийж өгчээ. Бага нумыг хавтгай 2 төмрөөр хоёр талд нь бэхлэж өгсөн байна. Нийт урт 61см, өргөн 27см. Зузаан 15 см байна. Хадгалалт муу. (гэрэл зураг №32).

5. Бурхны модон тавиур

Язгуурын таван шавар бурхдын модон тавиур. Уг тавиур 3 хэсгээс бүрдэх ба углуургын хийцээр хоорондоо холбогдож байна. (гэрэл зураг №30).

1. **Тулгуур мод.** Бүртгэлийн дугаар: CX17-41, М-17 (Үе 5)

Уг модонд нарийн банз хийх зориулалт бүхий 14.5 см урттай, 5 см гүн цүүцээр ухаж нүх гаргаж, түүний хоорондын зайнд тавиур тавих зориулалт бүхий 3,4 см урт, 1,7-1,8 см өргөн, 1,8 см зузаантай хоёр углуургын нүхийг гаргаж өгчээ. Нийт урт 45,5 см, өргөн нь 12 см зузаан нь 8,8 см байна. Дээд болон доод хэсгийн мод хугарч унасан байна. Хадгалалт муу.

Хавтгай мод. Тавиурын хойд хэсэгт углуургаар холбох зориулалт бүхий хавтгай модны хугархай. Нийт урт нь 18 см, өргөн 14.7 зузаан нь 1.5 см байна. Хадгалалт муу.

Тавиур. Бурхан дээр нь тавих зориулалт бүхий хавтгай мод. Нэг талын хэсэг хугарч эмтэрсэн. Тавиур модны урд хэсгээр 2.8 см өргөнтэй түшлэг хийж өгчээ, Нийт урт 59.4 см. Өргөн 12 см, зузаан нь 4 см байна.

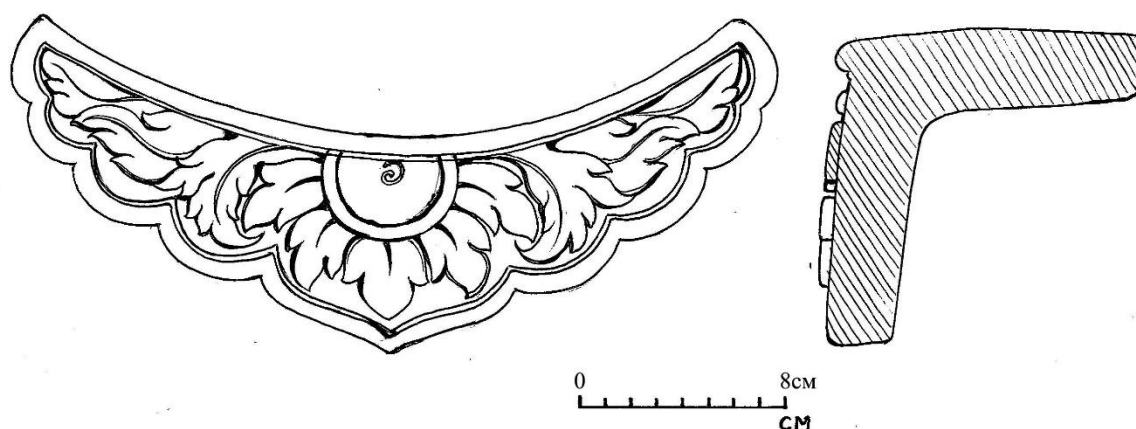
2. **Тулгуур мод.** Бүртгэлийн дугаар: CX17-42, M-17 (Ye 5)

Уг модонд нарийн банз хийх зориулалт бүхий 14.5 см урттай, 5 см гүн цүүцээр ухаж нүх гаргаж, түүний хоорондын зайнд тавиур тавих зориулалт бүхий 3,4 см урт, 1,7-1,8 см өргөн, 1,8 см зузаантай хоёр углуурын нүхийг гаргаж өгчээ. Дээд болон ёроол хэсгийн мод ялзарч муудсан байна. Тус модонд 6 нарийн банз шургуулах нүх, 6 тавиур тавих углуургын нүх хийж өрсөн байна. Нийт урт 170 см. Хадгалалт муу. (гэрэл зураг №31).

Дээврийн барилгын эдлэл

1. **Нүүр ваар.** Бүртгэлийн дугаар: CX17-26, M-17 (Ye 4)

Улбар шар өнгийн шавраар хэвэнд цутгаж хийсэн. Нүүрэн тал нь доош харсан гурвалжин хэлбэртэй, ар талдаа углуургын голд модонд хадаж тогтоох нэвт хадах хадаасны нүхтэй байна. Нүүрэн талдаа цэцгэн хээгээр чимэглэж өгчээ. Нийт урт 29.5, өргөн 11 см, зузан 2 см. Хадгалалт дунд зэрэг. (гэрэл зураг №35).

Зураг 15: Малтлага 17. Нүүр ваарны гар зураг

3. **Нөмрөг ваар.** Бүртгэлийн дугаар: CX17-25, М-17 (Үе 5)

Улаан шаргал шавраар хэвэнд цутгаж хийсэн. Дээд талдаа алтан шармал паалантай. Дотор талдаа таарны оромтой, монгол бичиг, хурч үзүүрээр сийлсэн тэмдэглэлтэй байна. Нийт урт 15см, өргөн 10.5 см зузаан нь 2.9 см байна. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №36).

4. **Дээврийн гуулин чимэглэл.** Бүртгэлийн дугаар: CX17-40, М-17 (Үе 3)

Дээврийн гуулин чимэглэл. Нийт өндөр 19,5, голч 23 см, зузаан нь 0,5 см байна. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №38).

Бусад олдворууд

1. Паалантай ногоон ваар. Бүртгэлийн дугаар: CX17-46, М-17 (Үе 2-4)

2016 оны малтлагаар ваарны суурь хэсэг анх илэрч байсан бөгөөд 2017 оны малтлагаар амсар болон бөөр хэсэг гарав. Сэргээн засварлагч Н.Нандинцэцэг сэргээн засварласан болно. Нийт өндөр 30 см, голч 20 см байна. (гэрэл зураг №37).

2. Хясааны хугарай. Бүртгэлийн дугаар: CX17-30, М-17 (Үе 6)

Нүүрэн талдаа хар эрээн судалтай. Нийт урт 15см, өргөн нь 6.5 см зузаан нь 0.9 см байна. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №39).

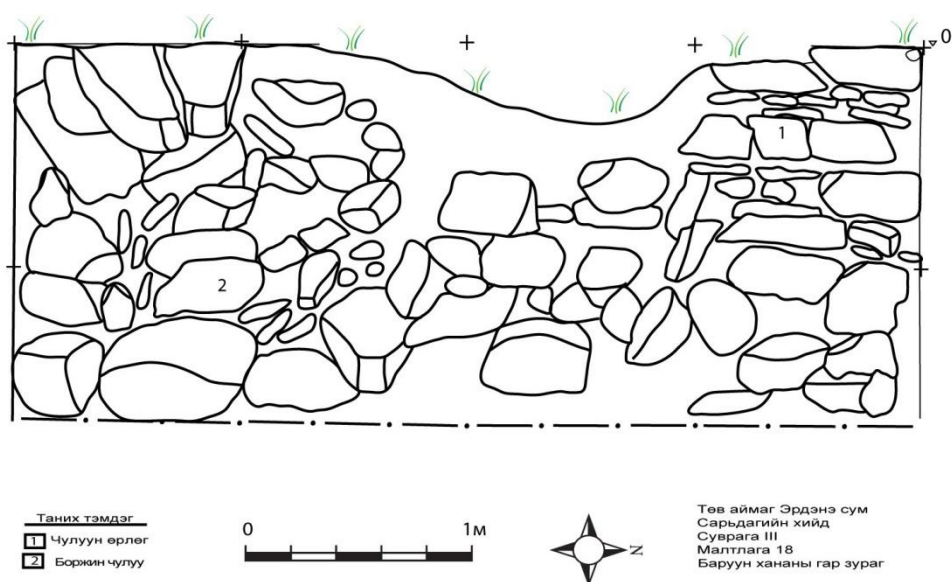
МАЛТЛАГА 18

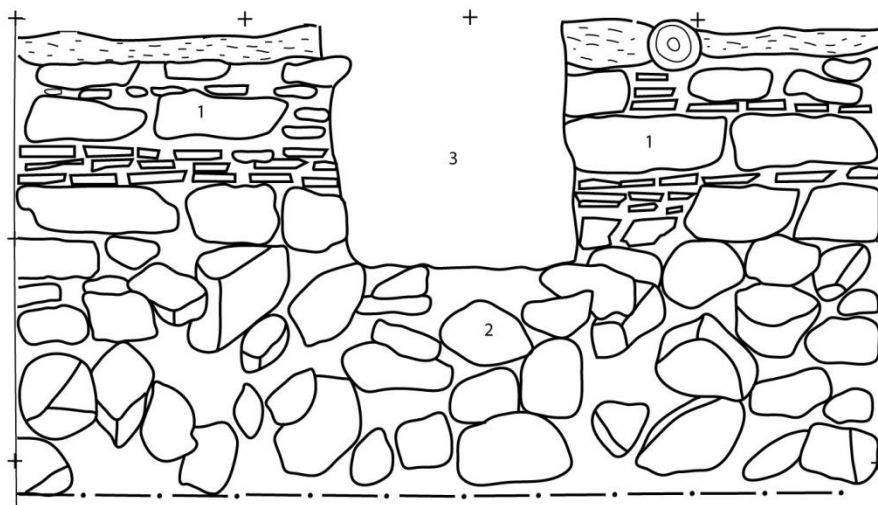
Тус хийдийн суврага №3-ын дээд талд 4 х4 м хэмжээтэй малтлага явуулж гадаад зохион байгуулалтыг тодруулах зорилгоор суварганы баруун талд 2016 оны

малтлагыг үргэжлүүлэн 2 метрийн өргөнтэй суваг татан малтлага хийв (гэрэл зураг №74).

1-р үе. Суваргын оройн дээд хэсгийг улбар шар, улаан өнгийн 25-30 см зузаан шавар цацаар дүүргэсэн байсныг цацыг нь эхний ээлжинд гаргав. Бид энэ үеийг цэвэрлэж гэрэл зургийн баримтжуулалт хийж талбайд буй зарим сул модыг авч дараагийн үеийг малтахад бэлтгэв (гэрэл зураг №78).

2-р үе. Малтлагын дараагийн үе буюу 2-р үеийг 50 см зузаантай явуулав. Малтлагын явцад том хэмжээний боржин чулуу, шороо холилдсон нурангийг гаргаж талбайн гүн 0 цэгээс 2.22 м гүн болоход 4 дөрвөн талын хананы өрлөгийн гар зураг үйлдэж, гэрэл зургийн баримтжуулалтыг тус тус хийв (гэрэл зураг №79-80).

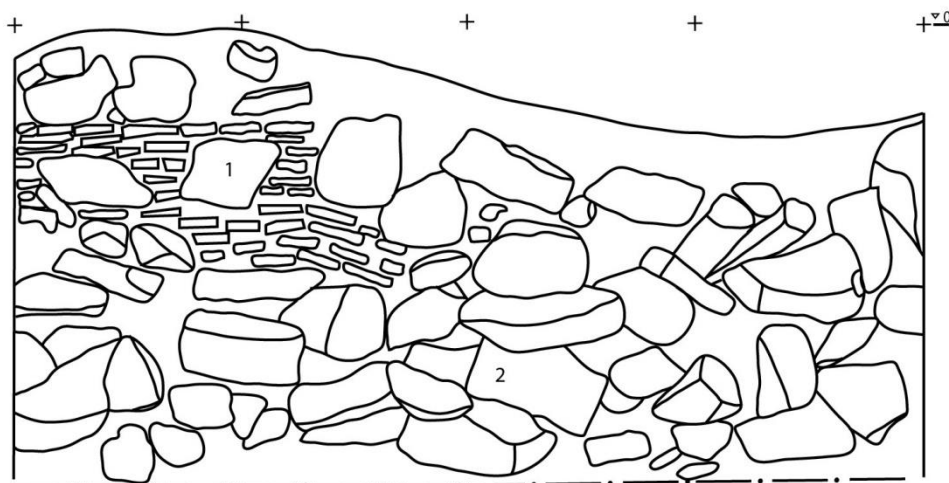
Таних тэмдэг

1	Чулуун хананы өрлөг
2	Боржигин чулуу
3	Хаалганы хатагач
4	Модны үндэс

0 1м

Төв аймаг Эрдэнэ сум
Сарьдагийн хийд
Суврага III
Малтлага 18
Хойд хананы гар зураг

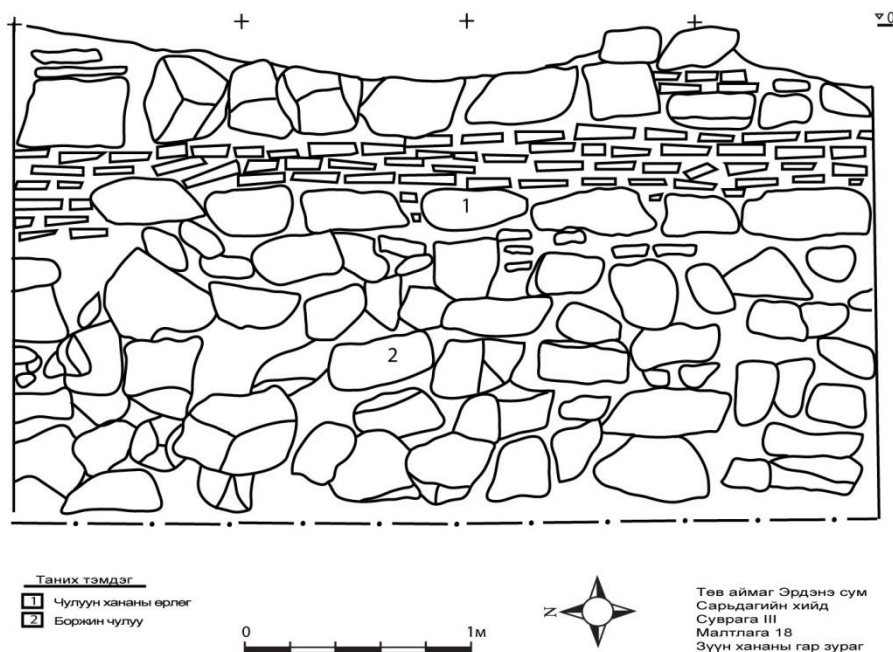
Таних тэмдэг

1	Чулуун хананы өрлөг
2	Боржигин чулуу

0 1м

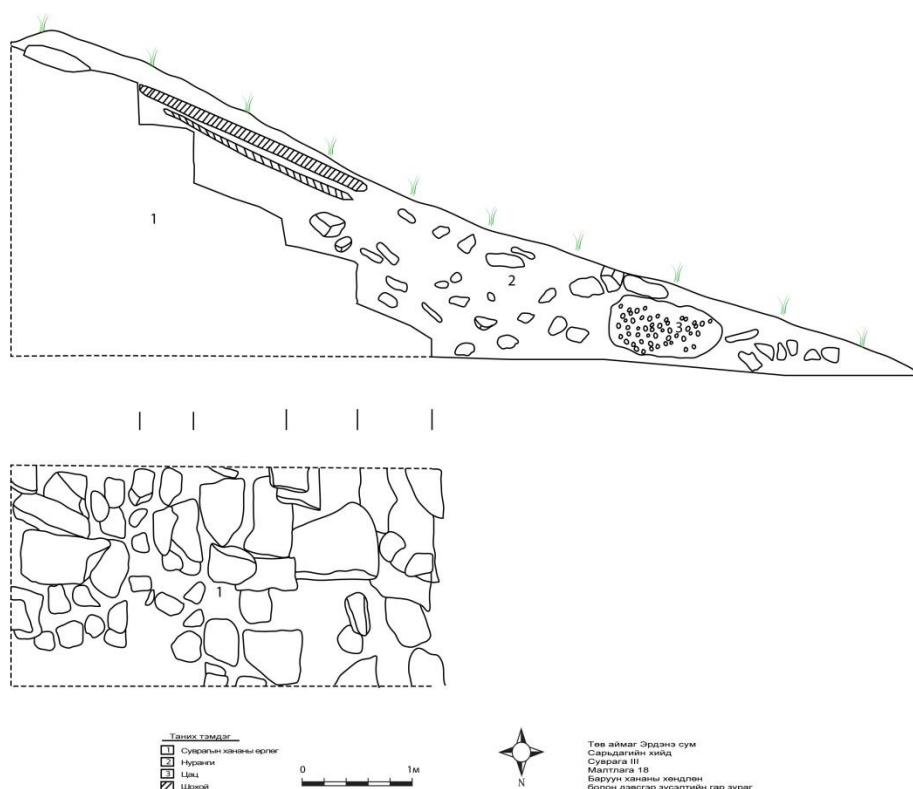
Төв аймаг Эрдэнэ сум
Сарьдагийн хийд
Суврага III
Малтлага 18
Урд хананы гар зураг

Зураг 16: Малтлага 18. Суврага III-хананы 4 талын гар зураг

Суваргын баруун талд 1 метрийн өргөнтэй 2016 онд малтсан сувгийг дахин 1 метр сунгаж 2 метрийн өргөнтэй малтагыг эхлүүлэв. Малтлагын явцад суврагын чулуун хананы өрлөгөөс нурж унасан боржин чулуу, цац болон хананы цагаан шохойн хамт холилдон гарав. Малтлага 2016 оны адил Суврага пирамид маягийн зохион байгуулалтай доод сууриас 4 шаталсан байдалтай байна. Нэгдүгээр өрлөг 32 см өндөр 87см өргөн, 2-р өрлөг 40 өндөр, 70 см өргөн, 3-р өрлөг 30 см өндөр, 70 см өргөнтэй, 4-р өрлөг 70 см өндөр, 60 см өргөн тус тус шаталсан байдлаар үргэлжилж байна. Суврагын чулуун хананы зузаан 1,4 м байна. (гэрэл зураг №76).

3-4р үе. Суврагын дээрээс малтлахад нурах аюултай байсан тул малтлагыг баруун талын ханыг сэтлэн малталгыг үргэжилүүлэв. Малтлагын явцад богийн яс, шавар тагшны хагархай, шавар бурхны цээжний хагархай тус тус илрэв.(зураг) Талбайн гүн 0 цэгээс 2.62м гүн болоход 3 үе, 0 цэгээс 3,42 гүн болоход 4 үе дуусав. Гэрэл зургаар баримжуулан, малтлагын нүхийг эргүүлэн булж, нөхөн сэргээлт хийсэн болно. (гэрэл зураг №81.82)

Зураг 17: Малтлага 18, Суварга №3-ын баруун хананы хөндлөн зүсэлтийн гар зураглал

Малтлагаар илэрсэн олдворын тодорхойлолт:

1. Шавар бурхны цээж хэсгийн хагархай.Бүртгэлийн дугаар: CX17-28, M-18

Толгой болон бүсэлхийнээс доош хэсэг, хоёр шуу нь хагарч үгүй болсон байдалтай. Бурхны хагархайг нарийн ширхэгтэй шавраар хэвэнд цутгаж, сайтар шатааж хийсэн байна. Өндөр 4см, өргөн 6 см, зузаан 2.5 см байна. (гэрэл зураг №41).

2. Шавар тагш хагархай. Бүртгэлийн дугаар: CX17-29, M-18

Улбар шар шавраар хийсэн тагшны их биеийн хэсэг. Нэг талын хэсэг дутуу. Нийт урт 11 см, 8 см өргөн, 1.9 см зузаан байна. Хадгалалт дунд. (гэрэл зураг №10).

3. Нүүр ваарны хагархай. Нүүр талдаа цэцгэн чимэглэлтэй. Ар талдаа таарны оромтой. Модонд тогтоох углуургын хэсэг, 2 талын хэсэг дутуу. Нийт урт 9 см, өргөн 9 см зузаан 4 см, Хадгалалт муу. (гэрэл зураг №42).

ХАЙГУУЛ СУДАЛГАА

2017 оны малтлага судалгааг 9 дугаар сарын 3-наас 9 дугаар сарын 7-ний өдөр хүртэл 5 хоног, 4 хүний бүрэлдэхүүнтэй хайгуул судалгааний ажил гүйцэтгэв. Тус хайгуул судалгааг Түүх, археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан доктор С. Өлзийбаяр ахлан ШУА-ийн Түүх, археологийн хүрээлэнгийн ЭША Ч.Энхтуул, У.Пүрэвжав, Богд хааны ордон музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан Ц.Гүнчин-Иш нар оролцон гүйцэтгэлээ.

Бид Сарьдагийн хийдийн туурийн орчим хайгуул хийж, гурван талбайг сонгон сорьц малтлага хийв.

Сорьц малтлага 1. 48°27'598"N 107°59'762"E

Далангийн хажууд эгнээ байрлах 5 метрийн голчтой 1.60 см гүнтэй нүхийг шалгах зорилгоор нүхны голд 150x80 см хэмжээ малтлагын талбай үүсгэж 20 см өргөн хөрсийг цэвэрлэснээр малтлага эхлэв. Малтлагын явцад хайрга бор хөрс холилдон гарч малтлагын 60 см гүнээс бодын яс гарав. Бид нүхийг буцаан булж нөхөн сэргээлт хийснээр малтлага дуусав (гэрэл зураг №84) .

Сорьц малтлага 2. 48°27'536"N 107°59'804"E

Далангаас холгүй зайнд овгор хөрс байх бөгөөд бид 4x2 талбайн өнгөн хөрсийг хуулж, түүний дотор 1x1 мертийн хэмжээтэй малтлагын талбай үүсгэв. Тус талбайг 60 см малтаж үзэхэд жижиг хэмжээний чулуутай бор саарал өнгийн хөрс гарав. Гэрэл зургаар баримтжуулан малтлагыг үргэжүүлэв. Малтлагын гүн 1.10 м болоход байгалийн хөрс гарсан тул малтлагыг зогсоов. Нөхөн сэргээлт хийснээр малтлага дуусан болно (гэрэл зураг №85).

Сорьц малтлага 3. 48°27'588"N 107°59'865"E

Барилга №11-т сориц малтлага хийв. Энэ барилга нь хийдийн голд орших дуганаас зүүн урд зүгт 300 орчим метр зайд орших бөгөөд 7.5x11 м хэмжээтэй. Барилгын голд 3x2 метрийн хэмжээтэй барилга дээр ургасан хөвдийг цэвэрлэж, түүний дотор 2x1 метрийн хэмжээтэй малтлагын талбай үүсгэж малтаж үзэхэд нэгэн жигд хайргаар

дүүргэсэн довжоо гарав. Барилга барих гэж хийж байгаад дуусаагүй дутуу үлдээсэн бололтой байна. Гэрэл зургаар баримтжуулан малтлагыг дуусгав (гэрэл зураг №86).

5. МАЛТЛАГА СУДАЛГААГААР ИЛЭРСЭН АРХЕОЛОГИЙН ОЛДВОРЫГ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАСАН АЖЛЫН ҮР ДҮН

Тус оны малтлага судалгаагаар Сарьдагийн хийдийн бүтэц, зохион байгуулалтыг нарийвчлан тогтоох, хамрах хүрээг тодорхойлох зорилготой судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэн гүйцэтгэх ба цогчин дуганы зүүн хойно байрлах барилга №6 хэмээн дугаарласан тууринд нарийвчлан археологийн малтлага судалгаа явуулж, түүний бүтэц зохион байгуулалтыг тогтоох зорилготой билээ. Тус малтлагаар хээтэй шовх үзүүртэй төмөр эдлэл, 22 см өндөртэй, гүн ногоон өнгийн зэврэлттэй хонх, шавар бурхад, мөн 2016 онд илэрч байсан ногоон өнийн паалантай ваарны амсар болон бөөрөн хэсэг, дээврийн нүүр ваар, барилгын модон эдлэл болон бурханы модон тавиур илэрсэн ба тэдгээрийг хээрийн нөхцөлд цэвэрлэж бэхжүүлэх бүртгэн баримтжуулах ажлыг хийж гүйцэтгэсэн болно.

1. Сэргээн засварлахын өмнөх байдлыг тодорхойлох, баримтжуулах

Шавар олдвор: Малтлагаас илэрч буй шавар язгуурын таван бурхад нь ихээхэн хэмжээний нойтон шавраар хучигдсан, олон хэсэг болж хагарсан, шаврыг усаар цэвэрлэсний дараагаар биеийн аль хэсэг болон гаднах төрх байдал нь тод харагдах бөгөөд алтаар бүрсэн шаргал болон саарал өнгөтэй харагдана. Нийт 90 гаруй хагарсан шавар бурхадын хэсгийг эвлүүлэн сэлбэн засахад 21 ш бурхан бүтэн сэргээгдсэн байна. Үүнээс толгойгүй бурхад 22 ш, суурь 22 ш, тал суурь 8ш, толгой 7ш, толгойтой цээж 9ш, толгойгүй цээж 11ш, мөн үл мэдэгдэх жижиг хагарал 5ш байна. Сэргээсэн бурхадыг нэршлээр нь ангилан авч үзэхэд амиитаба 5 ш, амогасидди 2 ш, вайрочана 4 ш, акчобя 4 ш, ратнасамбава 6 ш байна.

Сэргээн
өмнө

засварлахын

Сэргээн
засварласны
дараа

Зураг 1. Шавар бурхад

Шавар ваар сав: Бутан хэлбэрийн 30х20 хэмжээтэй шавар ваар сав, ногоон өгийн пааландаж хийсэн шингэн зүйл хийх зориулалттай.

Сэргээн засварлахын өмнө

Сэргээн
дараа

засварласны

Зураг 2. Шавар ваар сав

Модон олдвор: 2016-оны малтлага судалгаанаас эхлэн тус хийдээс барилгын багана, хээтэй чимэглэл олноор илрэх болсон билээ. Овор хэмжээ том эдгээр модон эдлэлийг хээрийн нөхцөлд гадны бохирдлоос ангижруулах үйл ажиллагааг гүйцэтгэж байна. Бидний хувьд модон эдлэлийн хадгалалт хамгаалалтын туршлага дутмаг, арга зүйн заавар зөвлөгөө бага учир эдгээр олдворт анхан шатны

цэвэрлэгээний ажлыг хийхийн сацуу сав баглаа боодол дээр анхааран ажиллаж байна.

Цэвэрлэгээний өмнө

Цэвэрлэгээний дараа

Цэвэрлэгээний өмнө

Цэвэрлэгээний дараа

Зураг 3. Модон эдлэл

2. Олдворын гадаргууг цэвэрлэх

Багаж хэрэгсэл: Төмөр эдлэлүүдийг багс, хутга, бахь, зэргийг ашиглан гадна талд наалдаж барьцалдсан шороо, жижиг чулуу, зэвийг арилгаж цэвэрлэсэн болно. Механик цэвэрлэгээний явцад бий болсон нунтаг тоос шороо, зэвний үлдэгдлийг этилийн спиртээр (Ethyl alcohol 100%) цэвэрлэв.

3. Эвлүүлэн наах, хэлбэрийг сэргээх

Олдворт наалдсан тоос шороо, чулууг арилгаж бүрэн цэвэрлэгээг хийж дуусгасны дараа, олон жижиг, том хагарсан хэсгүүдийг эвлүүлж, хэмжээ, хадгалалтын байдлаас шалтгаалан *Ероху давирхайн* давхар бэхжүүлэгчтэй нийлэг цавуунуудыг /Cemedine C, UHU/ ашиглан хагарсан хэсгийг нааж сэлбэн засав. Алга болсон дутуу хэсгүүдийг нөхөхдөө Ероху quick wood, гипсийг ашиглан нөхөж хэлбэрийг бүрэн сэргээсэн.

4. Өнгө будаг оруулах

Сэргээн засварлах ажлын хамгийн нарийн, цаг хугацаа их ордог, мэдрэмж шаардсан чимхлүүр ажлын нэг бол үндсэн өнгийг сэргээх, тодруулах үйл явц юм. Зориулалтын нөхөгч бодис ашиглан бэлэн болгосон хэсгүүдэд үндсэн өнгөтэй дүйцүүлэхийн тулд хуурай пигмент болон акрилик будгийг ашиглан өнгийг гаргана. Жишээ нь: Шавар ваар савны нөхөлт хийсэн хэсгүүддээ тогтоц сайтай акрилик будаг, хуурай пигмент ашиглан үндсэн өнгөөс нэг бага өнгөөр цайруулан гадаргууд өнгөлгөөг хийж сэргээн засварлалтын ажил бүрэн дуусгасан болно.

Сэргээн засварлалтын ажлыг тодорхой аргачлал, дэс дарааллын дагуу гүйцэтгэж түүнд тохирсон материалыг зөв сонгох нь мэргэжлийн өндөр түвшин шаардсан үйл ажиллагаа юм. Энэ ажлын гол зорилго нь тус олдворын хуучин эх материалд тулгуурлан, түүний уламжлалт гоо сайхны болон түүхийн үнэт чанарыг хадгалан үлдээхэд оршиж байгаа билээ.

5. Сав баглаа боодол

Археологийн дурсгалд түүхэн хугацаанд хийгдэж байсан цэвэрлэгээ, ариутгал, бэхжүүлэлт зэрэг батлагдсан уламжлалт аргуудыг ашиглан тус хамтарсан судалгааны малтлагын явцад илэрсэн төмөр, мод, шавар олдвор хэрэглэгдэхүүнийг хээрийн нөхцөлд анхан шатны сэргээн засварлалтын ажлыг гүйцэтгэхийн сацуу тэдгээрийг боож баглан зөөж тээвэрлэхэд бэлтгэсэн болно.

Малтлагаас гарсан олдворыг агаарын солилцоонд орохоос хамгаалж, дулаан хүйтнийг хэвийн байлгах, химийн реакци өгөхөөргүй материалд боож савлах нь нэн чухал алхамын нэг билээ. Органик биет үржихээргүй бактери хөгц үүсэхгүй нөхцөлийг бүрдүүлж, харж болох тунгалаг сав баглаа болон гялгар уутыг тус малтлагын үеэр ашигласан. Тухайн олдворыг тээвэрлэлтэнд бэлдэхдээ

битүүмжилсэн сав баглаан дээр байрлалын нэр, юу болох, мөн огноо зэргийг тодорхой, гаргацтай бичиж хаягжуулан бүртгэн тэмдэглэсэн.

Хээрийн нөхцөлд ашигласан материалууд	
А. Материал	<ul style="list-style-type: none"> - Вакуум гялгар уут - Бүдүүн нарийн оёдолын болон сатуркан утас - Бүдүүн, нарийн, урт, богино, том болон жижиг модон хуванцар савх - Үзүүртэй хөвөн зөөлөвчтэй савх - Шилэн сав - Цэвэрлэгээний спирт - Өргөн нарийн скоч - Лакан эдлэлийн чийгийг хадгалах зориулалт бүхий гялгар уут - Дээж авах зориулалт бүхий тагтай сав - Хуванцар тагтай сав, зөөлөвчтэй сав - Хатуу хавтан зузаан, нимгэн, шилэн модон - Марло, самбай даавуу - Хүнсний гялгар уут.

Б. Химийн бодис	<ul style="list-style-type: none"> - Этанол - Ацетон - Paraliod B72 - Acrylic resin - PEG- Polyethylene glycol - HPC- Hydroxypropyl - UHU - Cemedine C - HMG-B72 - SV-427 - Гөлтгөнө/ Гипс - Quick wood - Epoxy resin
------------------------	--

Малтлагаас гарч ирсэн олдворуудыг тухайн газарт нь сэргээн засварлах хадгалж хамгаалах ажлыг гүйцэтгэснээр олдворыг нэмж гэмтээх, химийн урвалд орохоос урьдчилан сэргийлэх бүрэн боломжтой бөгөөд хадгалалтын нөхцөлийг уртасгах чухал ач холбогдолтой байна.

Цаашид бид хээрийн болон лабораторийн нөхцөлд археологийн олдворыг бэхжүүлэх сэргээн засварлах бүрэн боломжтой бөгөөд өөрсдийн нөхцөл боломжинд тохируулан сэргээн засварлах үйл ажиллагааг явуулж байна.

6. ДҮГНЭЛТ

2017 онд тус хийдийн туурийн гол байгууламж Цогчин дуганы зүүн хойд буланд залган байрлах барилга №6 байгууламжийн хоймрын 720 х 410 см хэмжээтэй тасалгаанд малтага судалгааны ажлыг гүйцэтгэв. Судалгааны үр дүнд барилгын зохион байгуулалт, хийц загварыг тодруулах чухал хэрэглэгдэхүүн болох чулуун хана, хаалга үүд, цонх зэрэг деталь хэсэг, тасалгаанаас илэрсэн дам нуруу, багана, унь зэрэг модон эдлэлүүдийг баримтжуулсан болно. Уг тасалгаа баруун урд буландаа хаалгатай, урд ханандаа 130 х 70 см хэмжээтэй цонхтой байна. Чулуун ханын өрлөгийг үйлдэхдээ нэгэн жигд хэмжээний том боржин чулууг дөрвөлжлөн засч нэг эгнээ өрөөд, хооронд нь нимгэн хавтгай чулуугаар 2-4 үе нямбай давхарлан түүний дээр дахин 3-4 үе чулуун өрлөгийн дараа дөрвөлжилж зассан модон оруулгыг хөндлөн байрлалаар чулуун хананы дундуур хийж барьжээ. Хананы зузаан 150-170 см, баруун болон зүүн талдаа харьцангуй сайн хадгалагдсан бөгөөд хамгийн өндөр хэсэгтээ 460 см хүрэх бол урд болон хойд хэсгээрээ ихээхэн нуржээ. Уг тасалгаа 2 давхар байсан бөгөөд эхний давхарт хоорондоо 3 м-ын зайтай 235 см урт, 34 х 34 см хэмжээтэй дөрвөлжин 2 багана, зүүн талын дам нуруу, туслах нурууны хамт нуралгүй үлдсэн байна. Тасалгааны шалыг эхлээд хайрга дэвсээд түүний дээгүүр элс шороогоор сайтар дэлдэж, үйсээр хучих маягаар хийсэн ба энэ нь галд өртөж хар нүүрсэн ором үлджээ.

Малтлагын явцад тасалгааны хана дагуу язгуурын таван шавар бурхад, гол хэсгээс хонх хэлбэрийн дээврийн гуулин чимэглэл, ногоон паалантай шавар ваарны хагархай, углуургын хийцээр хоорондоо холбогдох бурхны модон тавиур, сүлжээсэн хээ бүхий барилгын модон эдлэл зэрэг сонирхолтой олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрлэв.

Суварга №3-ыг малтсан нь: Тус хийдийн суврага №3-ын дээд талд 4 х 4 м хэмжээтэй малтлага, гадаад зохион байгуулалтыг тодруулах зорилгоор суваргын баруун талд 2016 оны малтлагыг үргэлжлүүлэн 2 метрийн өргөнтэй суваг татан малтлага хийв. Суврагын гадна хана пирамид маягийн зохион байгуулалттай доод сууриас дээш 4 эгнээ шаталсан өрлөгтэй байв. Суврагын чулуун хананы зузаан 1,4 м байна. Газрын хөрснөөс дээш 2.7 м өндөр байна. Тус байгууламжийг дан

чулуугаар дүүргэж түүний дээд хэсгээр 30-40 см зузаан янз бүрийн хэмжээтэй шавар цац хийж нямбай давхарлан өрсөн байна.

Барилгын ерөнхий байдал нь түвэд хийц болох нь малтлагаас тодорхой болов. Жавзундамбын намтарт тэрээр уг бүтээн байгуулалтанд оролцуулахаар гарын уртай 50 орчим түвэд хүнийг дагуулан ирсэн тухай мэдээ бий. Түүнээс үзвэл тэдгээр түвэд “мэргэжилтнүүд” уг Сарьдагийн хийдийг барихад ихээхэн үүрэгтэй оролцсон байх магадлалтай.

7. НОМ ЗҮЙ

Ц.Гүнчин-Иш. Сарьдагийн хийд дэх өндөр гэгээн Занабазарын шавар бурхдын судалгаа. УБ., 2017. Магисрын дипломын ажил

Өндөр гэгээний намтарууд оршвой. Эрхлэн хэвлүүлсэн Ш.Бира, Ш.Сонинбаяр, Д.Дашбадрах. УБ., 1995.

С.Чулуун, С.Өлзийбаяр, Б.Батсүрэн, Н.Хатанбаатар, Э.Уртнасан, Ч.Энхтуул, Г.Бямбарагчаа, М.Энхбаатар. Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг дахь Сарьдагийн хийдэд ажилласан тайлан. УБ., 2013. Түүхийн хүрээлэнгийн Баримт мэдээллийн төв.

С.Чулуун, Э.Уртнасан, Ч.Энхтуул. Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутаг дахь Сарьдагийн хийдэд ажилласан тайлан. УБ., 2015. Түүхийн хүрээлэнгийн Баримт мэдээллийн төв.

У.Эрдэнэбат. Сарьдагийн хийдэд ажилласан товч тайлан. ШУА-ийн Түүх, Археологийн хүрээлэнгийн баримтын сан. УБ., 1995.

ХАВСРАЛТ №1. ОЛДВОРЫН ГЭРЭЛ ЗУРАГ

CX17-22

CX17-10

CX17-8

CX17-11

CX17-23

CX17-7

CX17-16

CX17-3

CX17-2

CX17-4

CX17-17

CX17-15

CX17-18

CX17-5

CX17-13

CX17-20

CX 17-21

CX 17-12

CX17-14

CX17-19

CX17-21

Зураг 18: Язгуурын таван бурхдын гэрэл зураг

Зураг 19: Төмөр эдлэл (CX17-33)

Зураг 20: Төмөр хадаас (CX17-35)

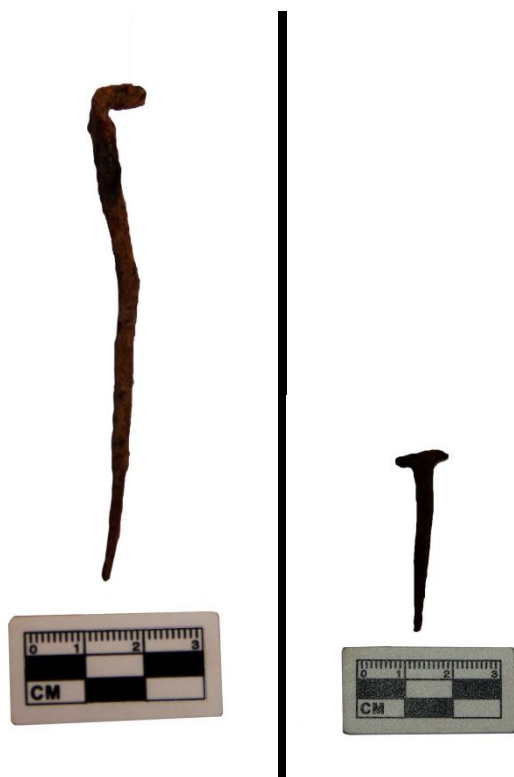
Зураг 21: Төмөр эдлэл (CX17-39)

Зураг 22: Төмөр хадаас (CX17-34)

Зураг 23: Төмөр эдлэл. (CX17-37)

Зураг 24: Төмөр хадаас (CX17-36)

Зураг 25: Төмөр эдлэл (CX17-38)

Зураг 26: Төмөр эдлэл (CX17-31)

Зураг 27: Төмөр цүү, цуурга (CX17-35)

Зураг 28: Сүлжээсэн хээтэй модон багана (CX17-40)

Зураг 29: Язгуурын таван бурхдын модон тавиур (CX17-41)

Зураг 30 Язгуурын таван бурхдын модон тавиур (CX17-42)

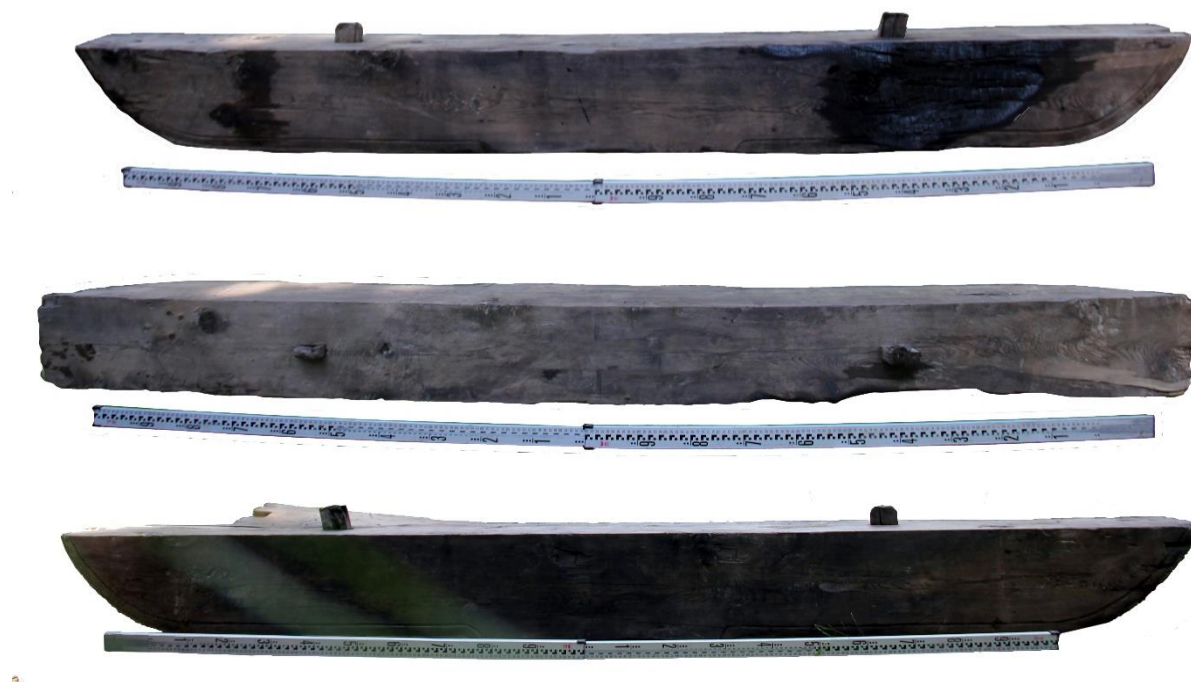

Зураг 31: Бага нум (CX17-43)

Зураг 32: Дөрвөлжин Багана 4-талаас харуулсан гэрэл зураг CX17-44

Зураг 33 :Сийлбэрт далавч (их нум) 4-талаас харуулсан гэрэл зураг (СХ17-45.)

Зураг 34: Нүүр ваар

Зураг 35: Нөмрөг ваар

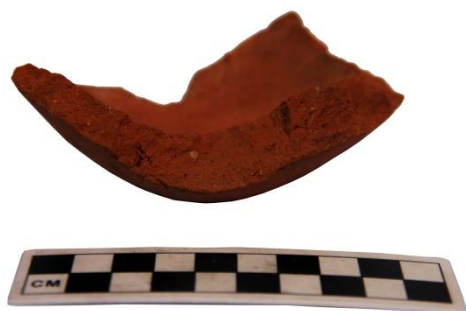
Зураг 36: Ногоон паалантай ваар

Зураг 37: Гуулин чимэглэл

Зураг 38: Хясаа

Зураг 39: Шавар тагш

Зураг 40: Шавар бурхны цээж

Зураг 41: Нүүр ваарны хагархай

ХАВСРАЛТ №2. МАЛТЛАГЫН ЯВЦЫН ГЭРЭЛ ЗУРАГ

Зураг 42: Хээрийн судалгааны ангийн бүрэлдэхүүн 2017.06.24

Зураг 43: Хээрийн судалгааны ангийн бүрэлдэхүүн 2017.07.14

Зураг 44: Хээрийн судалгааны ангийн бүрэлдэхүүн 2017.09.05

Зураг 45: Сарьдагийн хийд хүрэх замд

Зураг 46: Барилга № 6. Малтлага 17-ын анхны байдал

Зураг 47: Цэвэрлэгээний явц

Зураг 48: Малтлага 17 өнгөн хөрсний цэвэрлэгээний дараах байдал

Зураг 49: Малтлага 15.1. 1-р үеэс төмөр эдлэл илэрч буй байдал

Зураг 50: Малтлага 17. 1-р үеийн талбай. Барилгын зүүн талын хана

Зураг 51: Малтлага 17. 1-р үеийн талбай. Барилгын баруун талын хана

Зураг 52: Малтлага 17. 2-р үеэс хонх хэлбэрийн төмөр эдлэл болон шавар бурхны хагархай илэрч буй байдал

Зураг 53: Малтлага 17. 2-р үеийн малтлагын явц

Зураг 54: Малтлага 17. 2-р үеэс илэрч буй шавар бурхад

Зураг 55: Малтлага 17.2-р-үеийн цэвэрлэгээний дараа. Баруун, зүүн урд талын хананы өрлөг мэдэгдэж буй байдал.

Зураг 56: Малтлага 17. 3-р үеэс илэрч буй дээврийн моднууд

Зураг 57: Малтлага 17. 3-р үеэс илэрч буй ногоон паалантай ваарны амсар .

Дам нуруу болон дээд давхрын шалны мод

Зураг 58: Малтлага 17. 3-р үе

Зураг 59: Малтлага 17. 4-р үеэс хээтэй багана болон баганы нум илэрч буй байдал

Зураг 60: Малтлага 17. Үе 4. Шалны мод

Зураг 61: Малтлага 17, 4-р үе Дам нуруу, туслах нурууны хамт

Зураг 62.Малтлага 17.4-р үе

Зураг 63: Малтлага 17. Үе 5. Унь модыг бургасаар ороосон байдал

Зураг 64: Малтлага 15. Үе 5. Шавар язгуурын бурхны алтаар бүрсэн байдал

Зураг 65: Малтлага 17. 5-р үеийн малтлагаас дөрвөлжин багана болон баганы сийлбэрт нум илэрч буй байдал

Зураг 66: Малтлага 17. 6-р үеийн малтлагын явц

Зураг 67: Малтлага 17. 6-р үеээс илэрч буй дээврийн модон эдлэл

Зураг 68: Язгуурын таван бурхдын модон тавиурын хэсэг

Зураг 69: Малтлага 17. 6-р үеийн малтлагаас илэрч буй баганы унь

Зураг 70: Малтлага 17. 6-р үеийн малтлагаас илэрч үйс болон язгуурын таван бурхны углуурга хийцийн модон тавиур

Зураг 71: Малтлага 17. Малтлага дууссаны дараах байдал. Урд болон хойд хана

Зураг 72: Малтлага 17. Нөхөн сэргээлт хийсний дараа

Зураг 73: Малтлага 18 Суварга № 3-ын орой хэсгийн анхны байдал

Зураг 74: Малтлага 18. Суварга № 3-ын баруун тал

Зураг 75: Малтлага 18 Суварга №3-ын баруун хананы суваг

Малтлага 18 Суварга №3-ын баруун хананы цагаан шохой

Зураг 76: Малтлага 18 Суварга №3-ын баруун хананаас мод илэрч буй байдал

Зураг 77: Малтлага 18. Суварга №3. 1-р үеийн цэвэрлэгээний дараа

Малтлага 18. Суварга №3. Баруун болон урд 1-р үеийн цэвэрлэгээний дараа

Зураг 78 Малтлага 16. Суварга №3. 2-р үеийн цэвэрлэгээний дараа

Зураг 79: Малтлага 16. Суварга № 3-ын малтлага 2-р үеийн цэвэрлэгээний дараах байдал

Зураг 80: Малтлага 18. 3-р үеийн цэвэрлэгээний дараах байдал

Зураг 81: Малтлага 18. Суварга № 3-ын малтлага 4-р үеийн малтлагын дараах байдал

Зураг 82: Сарьдагийн хийдруу мориор явах замд

Зураг 83. Хайгуул судалгаа, Сорьц малтлага 1. Өмнөх болон дараах байдал

Зураг 84: Хайгуул судалгаа, Сорьц малтлага 2. Өмнөх болон дараах байдал

Зураг 85. Сорьц малтлага 2 өмнөх болон дараах байдал